

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

**PAD REPUBLIKE I USPON CARSTVA - POLJSKA, RUSIJA I UKRAJINA U DRUGOJ
POLOVICI 17. STOLJEĆA**

Diplomski rad

Kristijan Poklečki

Mentor: *Dr. sc.* Zrinka Blažević

Zagreb, 2014.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. PERSPEKTIVA I: <i>RZECZPOSPOLITA</i>	3
2.1 „NIERZĄDEM POLSKA STOI“.....	3
2.1.1 NEMOĆ KRALJA.....	5
2.1.2 (PRE)MOĆ SEJMA I UTJECAJ SENATA.....	6
2.1.3 RELIGIJA KAO ISKRA RATA.....	8
2.2 CENTRIFUGALNE SILE.....	9
2.2.1 LITVA.....	10
2.2.2 MALORUSKI MAGNATI.....	11
2.2.3 NASLJEĐE VASA.....	12
2.2.4 ZLATNA <i>SLOBODA</i> LUBOMIRSKOG.....	14
2.3 CIJENA KOZAČKOG NEZADOVOLJSTVA.....	16
2.3.1 KOZACI, HMELJNICKI I TIJEK USTANKA DO 1654. GODINE.....	17
2.3.2 RUSI, ŠVEĐANI, RUSI.....	24
2.3.3 SKUPI MIR U ANDRUSOVU.....	32
2.4 <i>ANTEMURALE CHRISTIANITATIS</i>	34
2.4.1. OLUJA NA JUGOISTOKU.....	34
2.4.2 KRALJ-RATNIK.....	36
2.4.3 AUSTRIJSKA POLITIKA SOBIESKOG.....	39
2.4.4 PRAVI ČOVJEK NA KRIVOM MJESTU.....	41
2.5 PREDVEČERJE KATAKLIZME.....	47
2.5.1 EKONOMSKI, DEMOGRAFSKI I TERITORIJALNI GUBICI 1648.-1696.....	47
2.5.2 REPUBLIKA NAKON SOBIESKOG.....	48
3. PERSPEKTIVA II: RUSIJA.....	49
3.1 BAŠTINA IVANA GROZNOG I <i>VREMENA SMUTNJE</i>	50
3.1.1 GODUNOV I ŠUJSKI.....	51
3.1.2 UVOD U TRI RUSKO-POLJSKA RATA.....	52
3.2 ROMANOV I OBNOVA ZEMLJE.....	54
3.2.1 NEOSPORNI AUTOKRAT.....	54
3.2.2 IZMEĐU <i>RZECZPOSPOLITE</i> , ŠVEDSKE I OSMANLIJA.....	57
3.3 JEDAN CAR, DVIJE UKRAJINE, TRI PRSTA.....	60
3.3.1 UVOD U STVARANJE CARSTVA.....	60
3.3.2 PRIPAJANJE UKRAJINE.....	61
3.3.3 <i>RASKOL</i>	66
3.3.4 BUNT.....	69
3.4 TRIJUMF.....	70
3.4.1 <i>VJEČNI MIR</i>	72
4. PERSPEKTIVA III: UKRAJINA.....	74
4.1 <i>SLOBODNJAK</i> I <i>SLOBODA</i> UKRAJINE.....	75
4.2 HMELJNICKI: OTAC ILI OČUH UKRAJINE?.....	76
4.3.3 U MEDVJEĐEM ZAGRLJAJU.....	78
5. ZAKLJUČAK.....	79
6. LITERATURA.....	81

1. UVOD

Ponesen prvenstveno osobnim interesom za povijest, jezik i kulturu triju najvećih slavenskih država, pri čemu je nemali doprinos imalo relativno kasno upoznavanje s Nobelovom nagradom ovjenčanom *Trilogijom* Henryka Sienkiewicza, odlučio sam svoj diplomski rad iskoristiti za pokušaj da na jednom mjestu iznesem osnovne razloge velike promjene u ravnoteži sila na istoku Europe u drugoj polovici 17. stoljeća. Ova nimalo jednostavna zadaća bila je (i ostala) izazov i za neusporedivo kompetentnije pojedince, stoga bih odmah na početku želio naglasiti da ovaj rad predstavlja prvenstveno sintezu drugih radova posvećenih povijesti Poljske, Rusije i Ukrajine, a tek zatim analizu motiva, uzroka i posljedica političkih akcija *Rzeczpospolite*, Moskve i Kozaka u navedenom povijesnom razdoblju.

Zbog objektivnih razloga, među koje spadaju moje nedovoljno poznavanje poljskog i latinskog jezika, a zatim i nemogućnost proučavanja izvorne povijesne građe, svjestan sam da ovaj rad neće neće donijeti ništa novo na polju unapređenja historiografske znanosti. Pa ipak, smatram da rad unatoč svim svojim manama predstavlja relativno solidan temelj za daljnje proučavanje poljske, ruske i ukrajinske povijesti 17. stoljeća, pri čemu se nadam da će mi okolnosti u narednim godinama dopustiti da poboljšam svoje jezične i povjesničarske kompetencije i posvetim se ozbiljnijoj i dubljoj analizi povijesnih procesa koji su obuhvaćeni u ovom radu.

Kao što sam već naveo, pri nastanku ovog rada nisam bio u mogućnosti služiti se izvornom povijesnom građom. Zbog toga literatura korištena pri pisanju ovog rada predstavlja pokušaj da se na jednom mjestu obuhvate studije o istočnoj Europi napisane u različitim vremenskim periodima i od strane autora različitih nacionalnosti, s namjerom da se dobije što objektivnija slika o razvoju poljsko-rusko-ukrajinskih odnosa.

Pri pisanju poglavlja posvećenih *Rzeczpospolitiu* potpunosti sam se oslanjao na studije britanskih i poljskih autora na engleskom jeziku, u kojima je stupanj objektivnosti i kritičke analize perioda druge polovice 17. stoljeća u pravilu na visokoj razini. Ovo se prvenstveno odnosi na „God's playground“, sjajnu studiju poljske povijesti britanskog povjesničara Normana Daviesa, a zatim i na „The Polish way“ poljskog autora Adama Zamoyskog, pri čemu obje

knjige dubinski i nepristrano analiziraju trulost poljsko-litavskog državnog uređenja, dajući takvoj analizi prednost pred pukim nabranjem povijesnih događaja.

S druge strane, za poglavlja o Rusiji koristio sam se u podjednako mjeri britanskim i ruskim studijama, pri čemu radovi na engleskom jeziku ponekad ne mogu pobjeći od uvriježenih stereotipova o Rusiji, dok radovi skupina ruskih autora pokazuju sklonost izbjegavanju određenih problema u korist manje kritičke, ali iz ruske perspektive prihvatljivije interpretacije nacionalne i regionalne povijesti. Potonje je posebno problematično kad je riječ o odnosu ruskih autora prema Ukrajini, gdje se pripajanje Ukrajine prikazuje prvenstveno kao „povijesna misija“ Moskve, dok se rusko-poljski rat, slično kasnijim *otečestvennim* (domovinskim) ratovima Rusije s Napoleonovom Francuskom i Hitlerovom nacističkom Njemačkom, naziva *osvoboditel'nim* (oslobodilačkim).¹ Međutim, radovi ruskih autora (osobito *Istorija vnešnej politiki Rossii - konec XV - XVII vek*) obiluju i korisnim podacima o diplomatskoj aktivnosti *posol'skog prikaza*, što je rezultiralo mojom odlukom da ih iskoristim za poglavlja o ruskoj vanjskoj politici.

Kada je o konceptualnim aspektima riječ, rad sam zamislio kao kolaž sastavljen od triju cjelina, pri čemu je prva posvećena Poljsko-Litavskoj Uniji, druga Rusiji, a treća kozačkoj Ukrajini. Svaku od cjelina započet ću kratkim pregledom događaja prije ustanka Bogdana Hmeljnickog 1648. godine, a sam ustanak i njegove posljedice bit će provodni motiv ovog rada.

Budući da „kraj 17. stoljeća“ iz naslova nije temporalna odrednica koja dovoljno precizno određuje vremenski okvir ovog rada, završetak svake od triju cjelina bit će definiran događajem koji osobno smatram ključnim za daljnji razvoj političkog entiteta na koji se ta cjelina odnosi. U slučaju *Rzeczpospolite* to će biti smrt energičnog kralja Jana III Sobieskog i dolazak na tron Augusta II, čime završava era vanjskopolitičke nezavisnosti Unije. Prekretnicom u povijesti Rusije smatram sklapanje *Vječnog mira* 1686. godine, pri čemu odustajanje od uključivanja vladavine Petra Velikog u rad opravdavam njenim različitim karakterom u odnosu na vladavine njegovog oca i djeda. Poglavlja posvećena Ukrajini donijet će kratak pokušaj evaluacije snage kozačke zajednice i njene težnje za ostvarivanjem političke samostalnosti u periodu između ustanka Hmeljnickog i ustoličenja Ivana Mazepe za hetmana istočne Ukrajine.

¹A.N. Saharov et al. (1999): 278

2. PERSPEKTIVA I: RZECZPOSPOLITA

Nastala kao personalna unija Velike Kneževine Litve i Kraljevine Poljske u Lublinu 1569. godine, Republika Dvaju Naroda (pol. *Rzeczpospolita Obojga Narodów*) je kraj 16. stoljeća dočekala kao, izuzmemo li euroazijsko moskovsko carstvo, teritorijalno najveća i vojno najmoćnija država Europe.² Procvat trgovine, umjetnosti i latinističke kulture, zajedno sa za to vrijeme u Europi neusporedivim stupnjem vjerske tolerancije, mogao se usporediti jedino s iznimnom sposobnošću poljskih vojnih zapovjednika -*hetmana*, mahom članova najmoćnijih magnatskih porodica.³ Međutim, period aktivne vanjske politike za vladavine sposobnog i energičnog Stefana Bathoryja nakon njegove smrti 1586. godine zamijenilo je razdoblje okretanja od rastućih unutarnjih problema,⁴ a korištenje ljudskih i finansijskih resursa čitave zemlje za dinastičke ambicije stranaca na tronu i planove svojeglavih magnata uvelo je Poljsku u stoljeće, u kojem će se teškom mukom izborni vojni uspjesi istopiti u kaljuži političke, ekonomske i moralne dekadencije. Neke bitne aspekte pada Poljsko -Litavske države pokušat ću obraditi u narednim poglavljima.

2.1 „NIERZĄDEM POLSKA STOI“

Poljski izraz, naveden u naslovu poglavlja,⁵ datira upravo iz perioda obuhvaćenog u ovom radu i savršeno ilustrira ne samo odsustvo jasnog državnog uređenja, već i čvrsto ukorijenjen svjetonazor poljskog plemstva tijekom čitavog životnog vijeka Republike. Objektivno sagledavajući povijesnu građu, bilo kakva ozbiljnija analiza uzroka poljske stagnacije i kasnije propasti počinje i završava s nastojanjima plemstva da zaštiti svoje privilegije.

I dok je u ostatku Europe 17. stoljeće donijelo jačanje apsolutističkih težnji monarha, u Poljskoj je proces otišao u potpuno obrnutom smjeru. Plemićki sloj, šljahta (polj. *szlachta*) rasprostranjen u svim dijelovima zemlje (sa osobitom snagom u Litvi, o čemu će riječi biti kasnije), činio je gotovo 10% populacije Republike.⁶ Proces jačanja plemstva počeo je još u 15.

²Zamoyski (2000): 105

³Zamoyski (2000): 117

⁴Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 479

⁵Grub prijevod s poljskog glasio bi "Poljska postoji zahvaljujući neredu"; Davies (1982): 321

⁶Sulima-Kamiński (1993): 30

stoljeću, kada kralj više nije mogao započeti rat bez konzultacija s plemićima i velikašima okupljenima u saboru (polj. *Sejm*), a intenzivno je nastavljen nakon ujedinjenja u Lublinu 1569. godine, s osobitim naglaskom na prava litavskog plemstva, ranije tradicionalno ovisnog o litavskom velikom knezu, a od ujedinjenja iznimno samostalnog u donošenju političkih i ekonomskih odluka.⁷

Golema moć plemstva u državi velikoj poput *Rzeczpospolite*, uz pravo sudjelovanja svih plemića na izboru kralja, uvjetovala je vrlo labavo državno uređenje, s magnatima koji kreiraju vlastitu vanjsku i unutarnju politiku, relativno samostalnim gradovima na Baltiku i (posebice gledano iz perspektive istočnog susjeda) malim ovlastima samog kralja.⁸

Specifičan element u životu Republike predstavljao je iznimno visok stupanj solidarnosti šljahte u situacijama kada su plemićke privilegije bile ugrožene.⁹ Ova endemska pojava puna je dva stoljeća blokirala bilo kakav pokušaj ustavne reforme, a kao što će pokazati ova analiza, bila je podjednako opasna i u ratu i u miru. Jedinstvo plemstva bila je najočitije pri inicijativama koje su ciljale na povećanje kraljevske moći, nužnima za jače upravljanje državom u kriznim razdobljima, pri čemu bi se dotada suprotstavljeni magnati i sitnije plemstvo odjednom pretvarali u homogenu grupaciju koja ogorčeno brani svoju Zlatnu slobodu i osuđuje *absolutum imperium*.

U okolnostima pak, u kojima kralj nije pokušavao ojačati svoj položaj, o stvarnoj solidarnosti nije bilo niti govora. Upravo suprotno, čitavu drugu polovicu 17. stoljeća poljske povijesti obilježile su ogorčene međusobne borbe magnata, otvoreni sukobi s kraljem (kao u slučaju Jerzyja Lubomirskog, o čemu će riječi biti kasnije) i otvorene izdaje zemlje, poput onih Krzysztofa Opalińskog¹⁰ i Janusza Radziwiłła¹¹ u prvim danima švedske invazije 1655. godine. Istovremeno, sitnije plemstvo je postajalo sve siromašnijim, dok su seljaci postepeno zatvarani u najtvrđe kmetstvo srednje Europe. Potonje je u slučaju Ukrajine, gdje je osim staleškog bitnu ulogu imao i vjerski element, bio jedan od ključnih uzroka ustanka 1648. godine.¹²

⁷Davies (1982): 218

⁸Sulima-Kamiński (1993): 42

⁹Davies (1982): 233

¹⁰Davies (1982): 360

¹¹Zamoyski (2000): 168

¹²Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 511

Sve navedeno, uz ekonomski pad i stalnu prijetnju Republici nesklonih susjeda, uvjetovalo je ne samo dugu krizu druge polovice 17. stoljeća, već i postepeni nestanak Republike s karte Europe stotinjak godina kasnije.

U sljedećih nekoliko poglavlja pokušat ću ukratko definirati osnovne elemente državnog, vjerskog, teritorijalnog i socijalnog ustroja Republike, pri čemu ću pokušati ukazati na one faktore, koji su ključno utjecali na njeno opadanje u razdoblju obuhvaćenom radom.

2.1.1(NE)MOĆ KRALJA

Ukoliko pomalo grubo pokušamo objasniti položaj poljskog kralja suvremenom poslovnom terminologijom, došli bismo do zaključka da je *rex Poloniae* bio tek predsjednik velikog dioničkog društva, s ugovorom o radu, klauzulama i točno određenim ovlastima, o poštovanju kojih je budno pazio nadzorni odbor, utjelovljen u instituciji plemićkog sabora, Sejma. Izbor kralja, (polj. *wolna elekcja*, „slobodan izbor“, naziv koji još jednom upućuje na moć plemstva), institucija koja je do kraja formirana nakon smrti posljednjeg Jagielovića 1572. godine, odvijao se pored Varšave, uz prisustvo nekoliko desetaka tisuća plemića oboružanih pravom glasa, financijskim sredstvima, vojnim odredima i stranim vezama.¹³ Snaga navedenih čimbenika je gotovo u pravilu izravno utjecala na sam izbor, nerijetko uz oružane sukobe suprotstavljenih struja. Prema kraju 17. stoljeća, sukladno s pustošenjem zemlje od strane Šveđana, Tatara, Kozaka i Rusa i jačanjem utjecaja magnata, interes za izbor naglo je opao, da bi se nakon smrti Sobieskog 1696. godine izbor ponovo pretvorio u događaj od prvorazrednog značaja. Ovaj put izbor je predstavljao iznimnu priliku za strane sile, koje su preko suprotstavljenih plemićkih grupacija snažno lobirale za vlastite kandidate na poljsko-litavskom tronu.¹⁴ Tada, kao i svaki puta, jedini uvjeti kandidature za kralja bili su plemićka titula i katolička vjera, što je, izraženije nego ikadranije, otvaralo vrata brojnim skorojevićima i stranim marionetama.

Istini za volju, položaj kralja u državi koja u svojem nazivu ima termin „republika“ bio je sve samo ne zahvalan. Konstantna sumnjičavost šljahte i njeno režanje na i najmanji pokušaj

¹³Davies (1982): 324

¹⁴Gieysztor, A. (et al.)(1979): 237

povećanja kraljevske moći, prebogat magnati - najčešće bogatiji od samog kralja,¹⁵ kao i činjenica da svi vladari Republike u 17. stoljeću, s iznimkom Jana Sobieskog, bili stranog porijekla, u pravilu su paralizirali bilo kakvu kraljevsku inicijativu. Još je gore bilo, kao u slučaju Vasa, kada su kraljevi svu energiju i resurse trošili na afere izvan granica Republike. Na koncu, mnogo je toga ovisilo i o karizmi samog vladara, o čemu svjedoči i golema razlika u stanju države za Jana Kazimira u odnosu na vladavinu Jana Sobieskog, u razmaku od samo dvadeset godina.

Nakon što bi bio izabran, netom prije same krunidbe, kralj je bio obvezan potpisati *Pactu Conventu*, koja je precizirala njegova prava i obveze, služeći prvenstveno kao osiguranje od povrede ustava. Iako je ustavni naglasak bio na plemićkim slobodama i privilegijama, ugovor je ipak ostavljao određene ovlasti kralju. Kraljevski posjedi, zajedno sa seljacima, zauzimali su šestinu u pravilu vrlo plodnog teritorija države, što je uz kraljevske trgovačke monopole mogao biti izvor prilične financijske moći. Podjednako važnabila je kraljevska privilegija biranja najviših državnih časnika, uključujući senatore, maršale, krunske hetmane, visoke državne dužnosnike, starješine (polj. *staroste*), kao i pravo dodjeljivanja plemićkih titula i lokalnih monopola.¹⁶ Također, kralj je unatoč ograničenjima vukao konce diplomatske aktivnosti, o čemu će riječi biti nešto dalje u radu. Na ovaj način, kralj je mogao osigurati potporu dovoljno snažnu za guranje vlastitih ambicija i suzbijanje političkihpartikularizama, u pravilu utjelovljenih u litavskim i maloruskim magnatskim obiteljima, a u korist vlastite ili državne politike. S druge strane, magnatske obitelji svoje su interese tjerale kroz dva parlamentarna mehanizma države: ustavotvorni Sejm i najviše savjetodavno tijelo, Senat.

2.1.2(PRE)MOĆ SEJMA I UTJECAJ SENATA

Sjednice Sejma, donjeg doma parlamenta, nerijetko su bile poprište nekih od najdramatičnijih događaja u povijesti Republike. Počevši od izbornih sjednica, na kojima se birao novi kralj, do zakonodavnih sjednica i odlučivanja o ratnim pohodima, povećanju vojnih poreza, novim privilegijama plemstva ili smanjenju prava seljaka, Sejm u drugoj polovici 17. stoljeća obilježavaju oštri sukobi suprotstavljenih magnatskih struja, sve veća podložnost osiromašenog plemstva magnatskim interesima, sve jače upletanje stranih sila i bitnije od svega,

¹⁵Sulima-Kamiński (1993): 35

¹⁶Davies (1982): 331

postepeno učvršćivanje principa jednoglasnosti i zloglasne privilegije *liberum veto*. Ova je privilegija svakom plemiću, bio on bezemljaš ili magnat, omogućavala efektivnu paralizu sjednice, ponekad i prije nego što je počela.¹⁷ U praksi, ovakav ustroj blokirao je svaku inicijativu iza koje se krio pokušaj jačanja centralne vlasti ili smanjenja plemićkih privilegija. Korupcija, strane intrige i beskrajna arogancija čak i najsiromašnijih plemića neraskidivo su povezane s krizom Sejma, čime je *liberum veto* postao moćno oružje, osobito u rukama litavskih i maloruskih magnata. Paradoksalno, dok se dobrobit države stavljala u drugi plan, Sejm je i dalje perverzno poštovao ceremonijale i tradicije, a zaštita plemićke „slobode“ bila je takva da za plemiće izdajnike (kao u slučaju Bogusława Radziwiłła) ili ustanike (Jerzy Lubomirski) kažnjavanje ozbiljnije od „gubitka časti“ nije dolazilo u obzir ni onda kada su navedeni gotovo upropastili državu.¹⁸ O smrtnim kaznama po uzoru na Rusiju nije moglo biti ni govora. Drugim riječima, plemstvo je preko Sejma uživalo apsolutno političko pravo, istovremeno bez ikakvih obveza i odgovornosti.

S druge strane, Senat je predstavljao gornji dom parlamenta, vrhovno savjetodavno tijelo, čija je funkcija bila nadziranje državnih poslova, vanjske politike, diplomacije, sudstva i financija, uz istovremenu podložnost Sejmu. Članovi Senata bili su mahom pripadnici najmoćnijih magnatskih obitelji, krunski hetmani i kanonici najvišeg ranga, prelati. Izabrani od kralja, svoju su dužnost vršili doživotno,¹⁹ što je u nekim slučajevima za državu bilo jednako pogubno kao i propale sjednice Sejma. Sjednicom senata predsjedao je sam kralj, zastupljen kroz ličnost Maršala Senata, dok je tzv. Mali Senat predstavljao najintimnije savjetodavno vijeće kralja. Senat je, ovisno o okolnostima i sposobnosti kralja, mogao predstavljati iznimnog saveznika, ali i opasnog neprijatelja. Kako bi osigurao kontrolu Senata, kralj je ponekad čast senatora dodjeljivao plemićima nižeg ranga (tzv. *homines novi*²⁰), no takvom bi praksom riskirao nezadovoljstvo uglednijih senatora i još bitnije, uvijek budnog Sejma.

Posebno vijeće predstavljala je Poslanička Komora,²¹ vrhovno diplomatsko tijelo *Rzeczpospolite*, čije je članove također birao kralj. Preko pomno odabranih savjetnika i poslanika, kralj je mogao preuzeti vanjskopolitičku inicijativu, zaobilazeći Sejm i magnate ili

¹⁷Davies (1982): 348

¹⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 530

¹⁹Sulima-Kamiński (1993): 23

²⁰Sulima-Kamiński (1993): 24

²¹Davies (1982): 331

pridobivajući njihovu (djelomičnu) potporu za svoje akcije,²² To međutim nije uvijek bio slučaj, budući da diplomatska aktivnost, kao ni bilo koja druga u Republici, nije bila centralno vođena.²³ S obzirom na to, ne čudi da su mnoge misije pretvarane u parade, s ciljem pokazivanja golemog bogatstva samog poslanika, a na štetu kraljevskog ugleda.²⁴

Kao što je očito iz priloženih primjera, uz disperzirani ustroj Republike, bez jasne centralne vlasti, a uz praktički beskonačnu moć i tvrdoglavu samovolju plemstva, problemi bi u drugoj polovici 17. stoljeća bili znatni čak i bez ratnog pustošenja. Kao da upravno-sudsko-vojni kaos nije bio dovoljan, *Rzeczpospolita* je obilovala i etničko-religijskim problemima, o kojima ću nešto reći u narednim odjeljcima.

2.1.3 RELIGIJA KAO ISKRA RATA

Čitavo 17. stoljeće u povijesti Poljsko-Litavske Unije snažno je obilježeno pitanjem religije i njenom utjecaju na stabilnost države. Masovni prelazak litavskog plemstva na luteranstvo u 16. stoljeću, potpomognut visokim stupnjem vjerske tolerancije -točnije, ustavnom zabranom progona protestanata, nametnutom kralju od strane samog plemstva -zamijenila je do kraja istog stoljeća protureformacija, obilježena iznimnom aktivnošću isusovačkog reda.²⁵

Rad isusovaca ispočetka je tekao bez većeg pritiska na protestantsko i pravoslavno stanovništvo, no jačanjem kritika na obrazovne ustanove protestanata, a još više uplitanjem u ruske dinastijske borbe koje je donijelo *vrijeme smutnje*,²⁶ katolička crkva u Republici postepeno je postajala sve rigidnijom, čemu su prema kraju 17. stoljeća nemalo doprinijeli i razorni ratovi snekatoličkim i nekršćanskim susjedima. Veliki obol zaoštavanju vjerske klime u Republici donijela je činjenica da su isusovci bili snažno vezani uz pobožne kraljeve Władysława IV i Jana Kazimira, kao i to da je veliki broj plemića svoj društveni uspon tražio kroz službu u svećeničkoj haljini.

Vjersko pitanje osobito je bitno u slučaju Ukrajine. Naseljena mahom pravoslavnim, rutenskim seljaštvom i pravoslavnim ratnicima-slobodnjacima - Kozacima, Ukrajina je već

²²Sulima-Kamiński (1993): 83

²³Zamoyski (1993): 377

²⁴Zamoyski (1993):174: 174

²⁵Zamoyski (1993): 145

²⁶Gieysztor, A. (et al.)(1979): 187

odpočetka 17. stoljeća žestoko reagirala na prijetnju katoličkog klera, Unijatske crkve i beskrupuloznih poljskih magnata.

Politizacija pravoslavnog pitanja i njegovo spajanje sa socijalnim problemima Ukrajine kompleksan je proces, čiji izvor možemo tražiti i prije osnivanja Unijatske crkve u Brestu 1595. godine,²⁷ a kulminaciju i nakon kozačkih ustanaka, koji su pravoslavce na istočnoj obali Dnjepra nakon 1654. godine doveli pod ruski protektorat.²⁸ Pa ipak, ova dva momenta bila su od presudnog značaja, podjednako za sudbinu Poljske, Ukrajine i Rusije. Prelasci pravoslavnih starješina na katoličanstvo ili pod okrilje Unijatske crkve, povezani s mogućnošću bogaćenja i dobivanja plemićkih prava, izazvali su revolt među vjernom pravoslavnom crkvenom i vojnom elitom, dok su magnatska nastojanja pretvaranja neregistriranih Kozaka u kmetove i potkopavanje kraljevih planova vezanih uz Kozake revolt proširile na zaporoške Kozake i obične rutenske seljake, dajući čitavom pokretu divovske proporcije. U državi u kojoj su oko 1648. godine katolici činili jedva polovicu stanovništva,²⁹ nekontrolirana represija u Ukrajini je jednostavno morala rezultirati katastrofom.

Problemi vezani uz religiju, osobito pravoslavlje, bit će dodatno analizirani u daljnjim poglavljima.

2.2 CENTRIFUGALNE SILE

Budući da je u čitavom poglavlju naglasak na strukturnim slabostima Poljsko-Litavske Unije, točnije, na nemogućnosti uspostave jače centralne vlasti, u sljedećih nekoliko odjeljaka pokušat ću detektirati primarne izvore problema. Detaljnija analiza zahtijevala bi mnogo više prostora, tako da ću se koncentrirati na ključne elemente, duboko ukorijenjene u socijalno-teritorijalnim tradicijama. Svaki od četiri čimbenika kojima ću se pozabaviti u određenoj je točki druge polovice 17. stoljeća doveo Republiku na rub propasti, a njegov negativni utjecaj najčešće se preklapao s utjecajem ostala tri, uvlačeći Republiku u nepotrebne ratove i dugotrajne krize. Prema mom mišljenju, ta su četiri čimbenika moćni klanovi Litve, podjednako moćni maloruski velikaši, kraljevi iz dinastije Vasa i opća opsesija plemstva *zlatnom slobodom*, nesretno demonstrirana u pogubnom građanskom ratu između kralja i hetmana Lubomirskog.

²⁷Zamoyski (1993): 161

²⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 517

²⁹Gieysztor, A. (et al.)(1979): 180

2.2.1 LITVA

Kombinacija golemog teritorija, rijetke naseljenosti, oštre klime i stoljeća teutonske prijetnje formirala je litavsko plemstvo u iznimne ratnike, no krajnje svojeglave političare. Oslonjeni na svoje ogromne posjede³⁰ i privatne vojske,³¹ klanovi Radziwiłła, Sapieha i Paca Republici su i u drugoj polovici 17. stoljeća nebrojeno puta donijeli vojne pobjede, no one su gotovo uvijek bile kompromitirane kasnijim otporom kralju i šurovanjem - ponekad i otvorenoj suradnji - s neprijateljima *Rzeczpospolite*.

Osobne i klanske ambicije litavskih magnata manifestirale su se u rasponu od traženja bulave velikog hetmana litavskog - *de facto* apsolutne moći u Litvi, zbog kojeg su magnatski klanovi vodili bjesomučne međusobne ratove, do samostalne vlasti nad Litvom pod cijenu potčinjenosti Švedskoj, nesretne i za Republiku iznimno skupe inicijative Janusza Radziwiłła, okončane tek njegovom smrću 1656. godine.³² Privremeno uzdrmane Radziwiłły ubrzo su zamijenili Sapiehe, koji su na hetmanskoj slavi Pavla Sapiehe temeljili pravo na pretvaranje Litve u vlastito dvorište, uvevši teror nad sitnijim plemstvom i seljaštvom, sabotirajući pritom kraljevsku vlast u svakoj mogućoj prilici.³³ Njihova nastojanja otišla su toliko daleko da su, u svrhu pritiska i ucjene, namjerno kasnili s vojnom pomoći Janu Sobieskom pri opjevanom razbijanju opsade Beča 1683. godine.³⁴ Obitelj Pac istu je praksu primijenila sabotirajući pohode Sobieskog na Prusiju 1678. i Moldaviju desetak godina kasnije.³⁵ Dugoročno negativan efekt ovakve političke prakse ne treba posebno objašnjavati.

Razuzdana moć litavskih magnata ukroćena je tek krajem 17. stoljeća, nakon što je srednje plemstvo uspjelo slomiti dominaciju Sapieha³⁶ i spriječiti njemačke intrige oporavljenih Radziwiłła.³⁷ Međutim, akumulirana šteta, rezultat okrenutosti litavskih magnata samima sebi, do kraja 17. stoljeća već je bila golema. Osim osiromašenja i demografskog pada Litve, najvidljivija je u nemogućnosti brzog odgovora na ruske pohode pedesetih i šezdesetih godina,

³⁰ Davies (1982): 220

³¹ Zamoyski (1993): 154

³² Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 521

³³ Sulima-Kamiński (1993): 34

³⁴ Zamoyski (1993): 187

³⁵ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 544

³⁶ Sulima-Kamiński (1993): 35

³⁷ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 552

čiji je izravan rezultat bio privremeni, ali simbolički i moralno katastrofalni gubitak Vilnusa, nemilosrdno uništenog 1655. godine.³⁸ U takvim okolnostima, čak niti kasnije blistave pobjede nad nekoliko velikih ruskih vojski nisu donijele veću korist Republici, što je u spoju s nes(p)retnom diplomacijom dovelo do trajnog gubitka istočnih litavskih teritorija i dodatnog povećanja ruskog pritiska u narednom stoljeću.

2.2.2 MALORUSKI MAGNATI

S obzirom na ambicije, bogatstvo, moćne privatne vojske i samo malo blaže međusobne razmirice, maloruski magnati bili su jugoistočni ekvivalent litavskim velikašima. Ključna razlika bila je u tome što su Wiśniowiecki, Koniecpolski i Potocki - za razliku od litavskih obitelji, čije je bogatstvo i utjecaj rastao stoljećima - svoju moć naglo povećali krajem 16. i u prvoj polovici 17. stoljeća.³⁹ Visoki stupanj slobode koju su nudile iznimno plodne i bogate ravnice oko Dnjepra omogućile su magnatima da do sredine 17. stoljeća stvore goleme posjede, uglavnom na štetu pravoslavnog stanovništva regije. Upravo je nemaran i arogantan odnos prema pravoslavnim seljacima i ratobornim, slobodoljubivim Kozacima bio početna točka najveće krize Republike u drugoj polovici 17. stoljeća.

Osim bezobzirnosti prema Kozacima, maloruski magnati odlikovali su se vanjskopolitičkom smionošću. Iako ova karakteristika u politički trusnom području ne mora nužno biti negativna, osobne ambicije magnata - osobito ona Jareme Wiśniowieckog, vezana uz pohod na Krim 1648. godine⁴⁰ - postepeno su čitavu Republiku uvukle u najtežu krizu u njenoj povijesti. Paradoksalno, kada je 1646. godine kralj Władysław IV, u sklopu dalekosežnog (i prilično nerealnog) plana tjeranja Osmanlija iz Europe sam odlučio uništiti Krimski Kanat oslanjajući se prvenstveno na Kozake, paranoični magnati glatko su odbili sudjelovanje.⁴¹ Umjesto toga, kraljev plan blokiran je u Sejmu, a pravoslavno seljaštvo i Kozaci, razbješnjeni magnatskim terorom i samovoljom, započeli su s masovnim pridruživanjem Bogdanu Hmeljnickom, otkazavši odanost kralju. Ukrajina je u narednim godinama poharana, magnati i kralj poniženi, a kao da to nije bilo dovoljno, na ustanak su se nadovezali napadi Šveđana i Rusa. Ovakav razvoj situacije, imao je nesagledive negativne posljedice za *Rzeczpospolitą*.

³⁸ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 519

³⁹ Gieysztor, A. (et al.) (1979): 192

⁴⁰ Davies (1982): 464

⁴¹ Zamoyski (1993): 165

Slično Litvi, ustanak i strane invazije nisu omele maloruske magnateu nastavku međusobnih razmirica, sve dok primirje u Andrusovu 1667. godine nije čitavu lijevu obalu Dnjepra, zajedno s Kijevom, trajno preselilo u ruke moskovskog cara.⁴²

2.2.3 NASLJEĐE VASA

Premda se vlast triju kraljeva iz švedske kuće Vasa samo manjim dijelom preklapa s periodom obuhvaćenim u ovom radu, događaji unutarosam desetljeća njihove vlasti odzvanjali su Republikomdugo nakon abdikacije Jana Kazimira 1668 godine.VladavinaZygmunta III, Władysława IV i Jana II Kazimira obilježena je upletanjem čitave Republike u osobne borbe za švedsko i rusko prijestolje, a na unutarnjepolitičkom planu karakterizira je jačanje katoličke crkve i magnatske samovolje, uz konstantne kozачke ustanke. Splet tih faktora je dotada najveću silu srednje i istočne Europe u kratkom roku pretvorio u lak plijen za strane agresore.

I dok se intrige oko švedskog trona i poljsko-švedski ratovi u Livoniji na početku 17. stoljeća moguobjasnitipravom katolika Zygmunta III na prijestolje s kojeg ga je protjerao stric, protestant Karlo IX,⁴³uplitanje u ruske afere, unatoč teritorijalnim dobicima,pokazalo se kao iznimno opasna avantura. Suradnja snezadovoljnim boljarima i nastojanje ZygmuntaIII da preko dvojice „lažnih Dimitrija“ pokuša osigurati carski naslov za svog sina Władysławaoznačili su početak novog ciklusa poljsko-ruskih ratova, a osnivanje Unijatske crkve i oslanjanje kralja na isusovce označilo je početak jačanja pritiska na pravoslavce u Republici.Paralelno, otpor magnata Zygmuntu nije dopustio uplitanje u Tridesetogodišnji rat, a zaustavljena su i njegova nastojanja za provođenjem vojnih i upravnih reformi.⁴⁴

Vladavina Zygmuntovog sina Władysława IV obilježena je kratkotrajnim mirom, nastalim nakon ratova s Rusijom 1632.-1634. i Švedskom 1636. godine.Odrekačši se ruskog trona u zamjenu za Smolensk,⁴⁵Władysław se okrenuo borbi za švedsko prijestolje, nastojeći istovremeno povećati broj registriranih Kozaka, nužnih za planirani rat s Tatarima i Turcima. Jačanju Kozaka su se žestoko usprotivili maloruski magnati, što je domino-efektom iniciralo ustanak Bogdana Hmeljnickog i dovelo Republiku u smrtnu opasnost.

⁴²Davies (1982): 471

⁴³Davies (1982): 437

⁴⁴Gieysztor, A. (et al.)(1979):: 188

⁴⁵Zamoyski (1993): 143

Uz Kozake, ključnim problemom za *Rzeczpospolitą* pod vlašću Jana II Kazimira pokazala se švedska invazija 1655. godine. U njoj je Republika, uz strašno materijalno uništavanje, doživjela i dotada neviđenu masovnu izdaju plemstva, zbog čega je kralj bio primoran pobjeći iz Republike u Šleziju.⁴⁶ Istovremeno, godinu dana nakon što jeapel Hmeljnickog urodio moskovskim protektoratom nad Kozacima, ruski odredi provaljivali su duboko u Litvu i Ukrajinu.⁴⁷ Nakon teško objašnjive promjene u raspoloženju plemstva, *Rzeczpospolita* je iz oba rata izašla kao vojni pobjednik, no devastirana zemlja i nastavak kozačkih pobuna rezultirali su nepovoljnim mirovnim sporazumima sa Šveđanima u Oliwi 1660. i Rusima u Andrusovom 1667. godine⁴⁸.

Posebno tragičnu epizodu u vladavini Jana II Kazimira predstavlja pobuna hetmana Jerzyja Lubomirskog. Unatoč neospornoj šteti koju je pobuna - započeta u vihoru sukoba s Rusijom - donijela Republici, cijenu je umjesto buntovnog hetmana platio sam kralj, prisiljen na abdikaciju. Nešto više o ovome događajubit će rečeno u narednom poglavlju.

Iz navedenih činjenica nije teško zaključiti da je položaj Jana II Kazimira od samog početka bio krajnje nezavidan. Inteligentnom i pobožnom (o čemu svjedočen njegov rang kardinala i jake veze s isusovcima), no nekarizmatičnom kralju mogao se spočitati povremeni nedostatak odlučnosti, no okolnosti njegove vladavine ionako mu nisu ostavile previše prostora.⁴⁹ Naslijedivši goleme probleme, proizašle iz jedinstveno autodestruktivnog ustroja zemlje i okrenutosti svojih prethodnika švedskom tronu, uz istovremeno zanemarivanje problema vezanih uz Rusiju i Kozake, posljednji poljski kralj iz loze Vasa nadmašio je očekivanja samom činjenicom da je Poljsko-Litavska Unija 1668. godine uopće postojala na karti Europe. Za nešto više, trebala mu je šira potpora magnata i veća usmjerenost na isključivo poljska pitanja. I jedno i drugo je - najblaže rečeno - izostalo.

Period pod vlašću Vasa, osim po ratnom razaranju i rastu unutarnje nestabilnosti, označen je i sve jačim utjecajem stranih sila na unutarnju politiku Unije. Oslanjanje kraljeva na isusovce pridonijelo je jačanju kontakata s Vatikanom i Habsburgovcima, dok je francuska supruga Jana II Kazimira, Marie Louise Gonzaga, zajedno sa svojim francuskim dvorjanima u Republiku

⁴⁶Zamoyski (1993): 169

⁴⁷Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 519

⁴⁸Davies (1982): 459

⁴⁹Zamoyski (1993): 168

donijela vanjskopolitičke intrige moćne Francuske Louisa XIV.⁵⁰ Ne manje važno, propusti tijekom vladavine Vasa vezani uz Prusiju omogućili su Hohenzollernima da sve aktivnije rade na održavanju kaotičnog stanja u Republici, šireći paralelno svoj utjecaj na Baltiku i u Sejmu.⁵¹ Ovakav razvoj događaja do kraja stoljeća je potpuno poremetio ionako kaotičnu političku sliku *Rzeczpospolite*.

2.2.4 ZLATNA SLOBODALUBOMIRSKOG

Komplicirana ličnost Jerzyja Lubomirskog odlično personificira ekstremno proturječnu prirodu poljskog plemstva, s ratničkim vrlinama rijetko viđenim u europskoj povijesti, uz istovremeno potpuno odsustvo osjećaja za stvarne potrebe države i kratkovidno inzistiranje na zadržavanju enormnih prava svog staleža. Potonje je u slučaju Jerzyja Lubomirskog zemlju dovelo do točke u kojoj je jedan buntovni magnat opasniji od kombinirane snage švedske, ruske i kozačke vojske.

Nadvladavši šok strelovitog prodora Šveđana u prvoj fazi rata i pridobivši potporu nekoliko proslavljenih ratnika i magnata poput Stefana Czarnieckog, Jana Sobieskog i Jana Wielopolskog, kralj Jan II Kazimirnastojao je nakon 1660. godine svoj privremeno stabilniji položaj pretočiti u konkretne reforme, usmjerene na centralizaciju države i jačanje stajaće vojske. U središtu ovih reformi nalazilo se ukidanje načela jednoglasnosti, čija je trulost demonstrirana bezbroj puta tijekom 17. stoljeća, u korist praktičnijeg dvotrećinskog sustava glasovanja.⁵² Drugo bitno pitanje, koje se kroz Sejm povlačilo još od vladavine Zygmunta III, bilo je određivanje kraljevog nasljednika za života kralja, praksa poznatija pod nazivom *vivente rege*.⁵³ U konkretnom slučaju Jana II Kazimira radilo se o mogućnosti da ga na tronu naslijedi rođak Louisa XIV, u zamjenu za francusku potporu Republici i zaoštavanje poljskih odnosa s Habsburgovcima. Prihvativši ove dvije ustavne promjene, Republika bi napokon dobila prijeko potrebnu unutarnju čvrstinu, koja joj je toliko nedostajala u sukobu sa snažnim, centraliziranim državama Švedske i Rusije. Usto, Republika bi, makar i privremeno, mogla računati na pomoć moćne Francuske. Takav scenarij je, međutim, odmah naišao na snažan otpor velikog dijela plemstva, a kao vođa ove struje nametnuo se upravo Jerzy Lubomirski.

⁵⁰ Davies (1982): 400

⁵¹ Davies (1982): 462

⁵² Gieysztor, A. (et al.) (1979): 218

⁵³ Davies (1982): 344

Moćna opozicija okupljena oko Lubomirskog predstavljala je dotada najopasniji primjer *Rokoszi*, čvrsto ukorijenjene tradicije plemićkih pobuna nastale krajem 16. stoljeća.⁵⁴ Pridobivši potporu Beča i Berlina, kojima se nimalo nije sviđala pomisao o Francuzu na poljskom prijestolju, Lubomirski je zajedno s brojnim krupnim i srednjim plemstvom 1665. godine osnovao *Svetu Ligu*, oružanu plemićku konfederaciju, čiji je cilj bilo zaustavljanje reformi pod cijenu građanskog rata.⁵⁵ Ovakav žalostan scenarij, u jeku ruskih upada na istoku i kozačkog divljanja na jugoistoku, uskoro je postao stvarnost Republike.

Lišen plemićke časti i optužen za izdaju, a ojačan financijskom pomoći pristiglom iz Prusije i Austrije, Lubomirski je na čelu velike vojske krenuo u pustošenje posjeda političkih protivnika, porazivši pritom u nekoliko navrata kralju odane odrede. Osokoljen skorom smrću Stefana Czarnieckog i nesklonošću Jana Sobieskog ideji građanskog rata, Lubomirski je otišao toliko daleko da je s plemićkom vojskom krenuo na samog kralja Jana II Kazimira, teško ga porazivši kod mjesta Mątwy u srpnju 1666. godine. Iscrpljenost zemlje uvjetovala je primirje krajem iste godine.⁵⁶

Iako bi logičan slijed događaja nakon otvorenog ustanka protiv kraljevske vlasti u svakoj drugoj državi Europe bilo okrutno kažnjavanje pobunjeničkih vođa, vojni uspjesi Lubomirskog i njegov utjecaj u Sejmu omogućili su mu da izbjegne bilo kakve posljedice svog čina. Kao da to nije bilo dovoljno poniženje za kralja, Lubomirskom su vraćene sve titule i prava, a u svojem je prkosu buntovni plemić otišao toliko daleko, da je kralj, pritisnut gubitkom potpore i smrću utjecajne supruge, abdicirao 1668. godine.⁵⁷

Rokosz Lubomirskog predstavlja vrhunac procesa jačanja plemićke samovolje u Republici. Materijalna sredstva i životi izgubljeni u višegodišnjim političkim i vojnim sukobima između rojalista i pristaša Lubomirskog učinili su granice države još ranjivijima, a na unutarnjepolitičkom planu Republici je u kritičnom momentu njene povijesti uskraćena prilika da se oporavi od gotovo stoljeća sustavnog slabljenja. Reforme u jeku *Potopa* zemlji su mogle dati novi polet i jači osjećaj jedinstva, no umjesto toga, *Rzeczpospolita* je do kraja svog postojanja ostala talac tvrdoglavosti sebičnih moćnika i njihovih brojnih pristaša.

⁵⁴ Davies (1982): 340

⁵⁵ Gieysztor, A. (et al.) (1979): 219

⁵⁶ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 531

⁵⁷ Davies (1982): 343

2.3 CIJENA KOZAČKOG NEZADOVOLJSTVA

Kada je u drugoj polovici 16. stoljeća oportuna skupina poljskih plemića počela s podčinjavanjem Ukrajine, vjerojatno nitko od njih nije mogao slutiti da će stotinjak godina kasnije upravo ovdje planuti najopasniji požar u povijesti *Rzeczpospolite*. Upravo suprotno, faza njihovog jačanja kroz prvu četvrtinu 17. stoljeća omogućila im je stvaranje enormnog bogatstva, a njihove vojničke sposobnosti i moćne privatne vojske donijele su djelomičnu sigurnost u područje tradicionalno izloženo tatarskim upadima. Jake veze s isusovcima i dobro obrazovanje stečeno u uglavnom isusovačkim obrazovnim ustanovama maloruskom su plemstvu istovremeno omogućile jake veze sa Zapadom i intimno poznavanje istoka Europe,⁵⁸ dok ih je njihova vanjskopolitička odvažnost dovela do statusa manjih vladara, *de facto* u rang u Krimskog kana. Privlačnost plemićkog statusa i goleme povlastice koje je taj status donosio magnatima ubrzo su privukle i lokalne pravoslavne moćnike, učinivši preobraćenje na katoličanstvo ili prelazak pod okrilje Unijatske crkve vrlo praktičnim sredstvom u ostvarivanju osobnih ambicija.⁵⁹

Osnivanje Unijatske crkve u Brestu 1595. godine označilo je porast utjecaja katoličke Republike u tradicionalno pravoslavnoj regiji između Dnjestra i Dona,⁶⁰ a jačanje isusovačkog utjecaja početkom 17. stoljeća doprinijelo je postepenom povećanju jaza između katoličkih institucija i ukrajinskog pravoslavnog klera i puka. Ovu su situaciju maloruski magnati počeli obilato koristiti za jačanje pritiska na izrazito većinsko pravoslavno stanovništvo, pokušavajući im nametnuti zavisnost jednaku onoj kmetova u Poljskoj i Litvi.⁶¹ I dok je eventualni otpor običnog pravoslavnog seljaštva bio preslab za moćne privatne vojske magnata, u slučaju Kozaka stvari su krenule sasvim različitim tokom. Samosvjesni, ratoborni i naviknuti na teške okolnosti života u otvorenim ravnicama istoka Europe, Kozaci su, okupljeni oko sposobne i karizmatične ličnosti Bogdana Hmeljnickog, u proljeće 1648. započeli jednu od najkrvavijih i najvažnijih epizoda u povijesti srednje i istočne Europe.

U narednim poglavljima pozabavit ću se prvenstveno ustankom Bogdana Hmeljnickog i njegovim utjecajem na pola stoljeća povijesti *Rzeczpospolite*, dok će o povijesti, strukturi i problemima kozačkog društva više biti rečeno u poglavljima posvećenima Ukrajini.

⁵⁸Davies (1982): 477

⁵⁹Zamoyski (1993): 160

⁶⁰Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 508

⁶¹Gieysztor, A. (et al.)(1979): 206

2.3.1 KOZACI, HMELJNICKI I TIJEK USTANKA DO 1654. GODINE

Iz perspektive maloruskih magnata, proljetni nemiri u Ukrajini 1648. godine nisu bili velika novost. Tradicija pobuna bila je čvrsto ukorijenjena među Kozacima od samog početka magnatske kolonizacije, a uzroci kozačkog nezadovoljstva gotovo su uvijek bili povezani s dva ključna faktora: brojem registriranih Kozaka, odnosno Kozaka koji su kao plaćeni vojnici Republike popisani u kraljevskom registru i političkim pravima Kozaka izvan registra.⁶²

Kao i prilikom svakog ustanka prije 1648. godine, Kozaci su tijekom tridesetih i četrdesetih godina 17. stoljeća bili važno oružje Republike u ratovima s Tatarima i Rusijom. Kao odlični ratnici, naviknuti na zapanjujuću okrutnost karakterističnu za ratove u istočnoj i jugoistočnoj Europi, Kozaci su predstavljali iznimno vrijedne pješачke odrede, tim više što tijekom čitavog 17. stoljeća tri četvrtine od ukupnog broja poljskih i litavskih profesionalnih odreda sačinjavala konjica.⁶³ Počevši od herojske obrane Hotina 1621. godine,⁶⁴ rijetko je koji vojni uspjeh Republike bio ostvaren bez značajnog kozačkog doprinosa.

Paralelno, odvažni Kozaci na tatarske su upade odgovarali nevjerojatno smionim pljačkaškim pohodima, oslanjajući se na faktor iznenađenja i svoje brze lađe. Izlazeći često iz Dnjeptra i Dona u otvorene vode Crnog mora, Kozaci su remetili osmanlijske trgovačke veze, krećući ponekad u ekspedicije koje su sezale vrlo daleko od sjevernih crnomorskih obala. Vjerojatno najekstremniji i najpoznatiji takav pohod bio je onaj na Trebizond, pri čemu je pljačka te turske maloazijske luke predstavljala dotada nezamisliv čin upada duboko u teritorij moćnog Osmanskog Carstva.⁶⁵ Nije teško zaključiti da su ovakvi postupci Kozaka, unatoč golemoj vojničkoj slavi i prestižu koji su donijeli kozačkoj zajednici, mogli značiti i velike probleme za Republiku, podjednako na vanjskopolitičkom i unutrašnjem planu.

Kao što je opisano u ranijem poglavlju, primarni uzrok ustanka 1648. bilo je kozačko nezadovoljstvo magnatskom sabotажom kraljevskog plana za rat s Tatarima i Turcima, uz paralelno povećavanje opresije nad Kozacima i pravoslavnim seljaštvom Ukrajine. Međutim, navedeni slijed događaja ne objašnjava u potpunosti zašto je upravo pobuna 1648. godine

⁶²Zamoyski (1983): 162

⁶³Zamoyski (1993): 155

⁶⁴Gieysztor, A. (et al.)(1979): 189

⁶⁵Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 509

poprimila tako divovske razmjere i zasjenila sve ranije pokušaje Kozaka da se izbore za svoja prava. Kako bi se nešto jasnije osvijetlili događaji između 1648. i 1654. godine, neophodno je paralelno s konkretnim događajima analizirati i ključnu ličnost pobune, karizmatičnog kozačkog vođu Bogdana Hmeljnickog.

Porijeklom pravoslavac iz bogate i moćne litavske obitelji, obrazovan kod isusovaca i dobro upoznat sa svim problemima Poljske, Litve i Ukrajine,⁶⁶ Bogdan Hmeljnicki se zahvaljujući svojoj golemoj ulozi u događajima iz sredine 17. stoljeća prometnuo u jednu od najvažnijih figura u kozačkoj i ukrajinskoj povijesti. Period u kojem se kao vođa Kozaka odlučio na krvavi ustanak protiv *Rzeczpospolite* obilježen je čestim promjenama u njegovoj politici, pri čemu je jedina konstanta bilo njegovo stalno traženje novog političkog zaštitnika. Na taj način, Hmeljnicki je pokušao Kozacima omogućiti najveća moguća prava uz istodobno maksimalno očuvanje kozačke samostalnosti i tradicionalnog vojno-slobodnjačkog ustroja. Posljedice takve prevrtljive politike skupo su platili i Kozaci i *Rzeczpospolita*, osobito nakon sporazuma u Perejaslavlju 1654. i Andrusovu 1667. godine,⁶⁷ no uspjesi Hmeljnickog u prvoj godini ustanka bez sumnje su bili veliki.

Kompleksnost osobe Hmeljnickog vidljiva je u svakom aspektu kozačkog ustanka 1648. godine. Vođen podjednako kozačkim težnjama za ostvarivanjem privilegija i bolnim iskustvom gubitka sina u osobnom sukobu s poljskim velikašem Czaplinski⁶⁸, Hmeljnicki je pobunu od početka vodio nemilosrdno i proračunato, oslonivši se pritom na obilatu pomoć Tatara, s kojima je prije samog ustanka osigurao privremeni vojni savez.⁶⁹ Sama činjenica da je kozačka prava tražio putem saveza s dojučerašnjim smrtnim neprijateljem dovoljno oslikava njegov politički oportunizam, dok je moć njegove ličnosti vidljiva iz činjenice da je savez s Tatarima ohrabrio i običan puk na pridruživanje ustanku, što je samo dvije godine ranije, u jeku planova kralja Władysława IV o uništenju Krimskog kanata, bilo praktički nezamislivo.

Prva faza ustanka obilježena je sporim i mlakim odgovorom Republike na kozačku prijetnju, što je Hmeljnicki vješto iskoristio za jačanje kozačke pozicije. Okupivši oko sebe početkom 1648. godine starješine od Dnjestra do Dona i krenuvši iz Zaporožke Siči prema

⁶⁶Zamoyski (1993):163

⁶⁷Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 517

⁶⁸Gieysztor, A. (et al.)(1979):208

⁶⁹Davies (1982): 166

sjeverozapadu, kod Žutih Voda je s lakoćom porazio malenu i na brzinu skupljenu poljsku vojsku pod vodstvom Stefana Potockog, da bi zatim velikom pobjedom kod Korsuna i zarobljavanjem proslavljenog hetmana Mikołaja Potockog poljskom plemstvu i kralju poslao jasnu poruku o ozbiljnosti kozačkih frustracija.⁷⁰ Zauzetost poljskog plemstva prepirkama u Sejmu i njihovo odbijanje financiranja vojske za gušenje ustanka omogućilo je Hmeljnickom da uskoro izbije na Vislu, čime je stekao veliku stratešku prednost i ozbiljno ugrozio čitavu južnu Poljsku. Primivši ubrzo vijest o smrti kralja Władysława i žestokoj borbi plemićkih struja oko njegovog nasljednika, Hmeljnicki se našao u izuzetno povoljnom položaju.⁷¹

Privukavši k sebi tisuće ukrajinskih seljaka i registriranih Kozaka koji se do tada borili na strani Poljske, Hmeljnicki je sada mogao provaliti u samo srce Poljskog kraljevstva. Ipak, zbog Tatara, koji su se s golemim plijenom odlučili povući na Krim, odlučio se nakratko zaustaviti kod Bijeje Crkve. Osiguravši zalihe za svoju veliku vojsku, nastavio je s pohodom i u rujnu 1648. teško porazio nediscipliniranu poljsku vojsku kod mjesta Piławce, čime je praktički eliminirao svaku ozbiljniju prijetnju između izvora Visle i Krakova. Novi golemi udarac Poljskoj nanesen je krajem 1648. godine, kada je Hmeljnicki zauzeo i opljačkao Lavov, da bi nedugo nakon toga osvojio i važnu utvrdu Zamość.⁷²

Hmeljnicki je u svega godinu dana uspio Kozake iz heterogene skupine sposobnih ratnika pretvoriti u respektabilnu i homogenu silu, koja će u daljnjem tijeku sukoba s Republikom uglavnom diktirati razvoj političke situacije. Ponajviše zahvaljujući njegovoj sposobnosti, događaji iz 1648. godine označavaju najveći kozački uspjeh u čitavom 17. stoljeću,⁷³ dok su poljski porazi kod Žutih Voda, Korsuna i Piławca razbili stoljeće i pol dugi mit o nepobjedivosti poljskih hetmana i po tko zna koji put razotkrili sve slabosti ustroja *Rzeczpospolite*.

Paralelno s ratnim pustošenjem u zapadnoj Ukrajini, u Varšavi je nakon dugih i mukotrpnih izbora za novog kralja odabran Jan Kazimir, mlađi brat preminulog Władysława IV. Umjeren i inteligentan, Jan Kazimir je za Kozake predstavljao priliku da umjesto oružjem svoje težnje ostvare pregovorima, no ohrabren pobjedama, Hmeljnicki je nastavio s ratnim

⁷⁰Zamoyski (1993): 166

⁷¹Davies (1982): 465

⁷²Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 512

⁷³Sulima-Kamiński (1993): 180

djelovanjima, koncentrirajući se prvenstveno na pustošenje golemih posjeda najvećeg protivnika kozačkih privilegija, kneza Jareme Wiśniówieckog. Potonji je na kozačko uništavanje odgovorio ništa manjom odlučnošću, nemilosrdno uništavajući kozačke odrede odvojene od glavne vojske Hmeljnickog, spaljujući pritom čitava sela ukoliko se pokazalo da su njihovi stanovnici makar i u najmanjoj mjeri podržavali pobunu.⁷⁴ Unatoč povremenim zatišjima, period između početka 1649. i sredine 1651. godine obilježilo jedotada neviđeno pustošenje zapadne Ukrajine,⁷⁵ a dvojica glavnih protagonista, od ranije sukobljenih zbog pitanja granica obiteljskih posjeda, strpljivo su čekali priliku da se izravno sukobe.

Povremene prekide sukoba kralj i Hmeljnicki su koristili za pokušaje postizanja makar i labavog kompromisa. Potonji je na pregovore pristajao uglavnom u trenucima kada je tatarska potpora postajala upitna, pokušavajući osigurati kozačke privilegije prije nego što se nepouzdan kan bez konzultacija s Kozacima odluči na primirje s kraljem. Ne čudi stoga da je čitava prva polovica 1649. godine obilježena sastancima kraljevskih izaslanika s kozačkim i pravoslavnim dostojanstvenicima. Nošen valom vojnih uspjeha, Hmeljnicki je od kralja zahtijevao stvaranje zasebnog kozačkog entiteta unutar *Rzeczpospolite*, s njim na čelu kao ukrajinskim hetmanom, uz isključivo pravoslavne svjetovne i crkvene ustanove na području koje pokriva gotovo polovicu suvremenog teritorija Ukrajine. Paralelno, kozački registar trebao je biti povećan s dotadašnjih 6.000 na 40.000 vojnika, uključujući njihove obitelji.⁷⁶ S obzirom na značaj kozaka za Republiku, zahtjevi Hmeljnickog teško se mogu nazvati nerazumnima, no zbog uobičajenog otpora poljskih magnata – prije svih Jareme Wiśniówieckog, pregovori nisu urodili plodom.

Umjesto diplomacije, Hmeljnicki je svoja prava još jednom odlučio potražiti na bojnopolju. Znajući da Kozaci svoje privilegije neće izboriti ukoliko ne slome kneza Wiśniówieckog, Hmeljnicki je zajedno s Tatarima opsjeo kneževuobiteljsku utvrdu u Zbaražu, no zbog odlučnosti mnogostruko manje poljske posade u lipnju 1649. godine prvi je puta prisiljen na povlačenje, uz velike gubitke.⁷⁷ Novi udarac za Kozake dogodio se u Zborówu, gdje je Hmeljnicki u jeku priprema za novu veliku bitku saznao da su kan i kralj iza njegovih leđa dogovorili tatarsko-

⁷⁴Gieysztor, A. (et al.)(1979): 212

⁷⁵Davies (1982): 467

⁷⁶Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 513

⁷⁷Zamoyski (1993): 167

poljsko primirje. Kozaci su ponovo poraženi, no potpuna iscrpljenost svih strana napokon je urodila krhkim mirom.

Sporazumom u Zborówu broj registriranih Kozaka, u skladu s ranijim kozačkim zahtjevima, povećan je na 40.000, no iz činjenice da bi na taj način svi ostali Kozaci i pravoslavni seljaci ostali prepušteni magnatskoj samovolji nije bilo teško shvatiti da je ustanak bio daleko od završetka.⁷⁸ Uz povećanje broja registriranih Kozaka, kralj je pristao i na pretvaranje Kijeva, Braclava i Černigova u isključivo kozačke palatinate, ukidanje Unijatske crkve kao jamstvo slobode pravoslavnih institucija, pravo kijevskog metropolita na senatorsku čast i potpunu amnestiju svih ustanika. Iako je ovakav ugovor u teoriji mogao značiti početak stabilizacije situacije u Ukrajini, bilo je više nego izvjesno da Sejm nikada neće ratificirati sporazum koji toliko ide na ruku Kozacima.⁷⁹

Osim toga, Hmeljnicki je bio svjestan da će novi registar, unatoč značajnom povećanju u odnosu na stanje prije ustanka, izazvati golemo ogorčenje među preostalim pravoslavnim stanovništvom Ukrajine. Zbog nepovjerenja prema tatarskom kanu, a u svrhu učvršćivanja kozačkog i vlastitog položaja, odlučio je potražiti saveznika na drugom mjestu, čak i pod cijenu dobivanja daleko manjih privilegija od onih zbog kojih je ustanak započet. Znajući da neodrživost sporazuma u Zborówu garantira skori nastavak rata, uz istovremeni strah od stvaranja frakcija unutar kozačke zajednice, relativno zatišje koje je donijela 1650. godina Hmeljnicki je iskoristio za konsolidiranje vojske i uprave, uspostavljajući istovremeno kontakte sa carem u Moskvi i sultanom u Istambulu.⁸⁰ Vidjevši u spremnosti Hmeljnickog na pokornost sultanu dobru priliku za nove osvajачke pohode na sjeveru, Porta je u već travnju 1651. godine proglasila turski protektorat nad Kozacima. Ipak, uglavnom zbog straha Hmeljnickog od ruske reakcije na suradnju Kozaka i Osmanlija, ovakav odnos nikada nije zaživio.⁸¹

Spremnost Hmeljnickog na uplitanje Turaka i Rusa u unutarnje probleme Republike dodatno je zaoštrila stav magnata da kozačka pobunamože biti ugušenajedino silom oružja. Tome jesvakako pridonijelo i koketiranje Hmeljnickog skmetovima na području Poljske, rezultat

⁷⁸Zamoyski (1993): 167

⁷⁹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 513

⁸⁰Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 515

⁸¹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 514

čega je bio niz seljačkih ustanaka u proljeće 1651. godine.⁸² Unatoč problemima, poljski odredi ugušili su ustanke, a teška situacija dovela je do privremenog približavanja kralja i Jareme Wiśniówieckog. Sakupivši veliku vojsku, kralj i knez Wiśniówiecki krenuli su ravno na Hmeljnickog, nanijevši u lipnju 1651. godine kozačko-tatarskoj vojsci strahovit poraz u trodnevnoj bitci kod mjesta Beresteczko.⁸³ Uvidjevši da mu sreća polako okreće leđa i ponovno se uvjerivši u nepouzdanost Tatara kao saveznika, Hmeljnicki se s ostatkom vojske povukao na lijevu obalu Dnjepra. Pritisnut porazom kod Beresteczka i rastućim nepovjerenjem Kozaka prema muslimanskim saveznicima, Hmeljnicki je počeo ozbiljno razmatrati mogućnost stavljanja Kozaka pod ruski protektorat.⁸⁴ Kao što će pokazati događaji u narednim godinama, bila je to prilika koju Kremlj jednostavno nije smio propustiti.

Da je šljahta u tom trenu bila spremnija na smanjenje vlastitih prava i koordiniranu vojno-političku akciju, Republika bi mogla preuzeti inicijativu i iskoristiti nagli pad kozačkog samopouzdanja nakon Beresteczka. Upravo suprotno, magnati su privremeno smirenje u Ukrajini iskoristili za nastavak sukoba s kraljem. Posebno mjesto u tom sukobu zauzima slučaj maršala Sejma Hieronima Radziejowskog, koji je osobnu uvredu u vidu kraljeve afere sa svojom suprugom pretvorio u koketiranje s Portom, Kozacima i Šveđanima.⁸⁵ Otkrivši izdajničke djelatnosti Radziejowskog, Sejm ga 1652. lišava časti, nakon čega duboko uvrijeđeni plemić bježi u Švedsku i sustavno agitira protiv Jana Kazimira. Informacije o neredu u Republici koje je Radziejowski donio u Stockholm bit će od velike pomoći Karlu X Gustavu prilikom švedske invazije 1654. godine. Više o tome u narednom poglavlju.

Unatoč tome što je nakon Beresteczka Hmeljnicki bio primoran pristati na za Kozake nepovoljniji mir u Bijeloj Crkvi pri čemu je registar Kozaka smanjen na brojku od 20.000 boraca, žestok otpor Sejma ratifikaciji mira dopustio je Kozacima brz oporavak. Uobičajeni kaos u Republici omogućio je Hmeljnickom da ponovo okupi gomilu dobrovoljacai u najkraćem roku započne novi ciklus paleža i pokolja. Kao i godinu ranije, plemstvo jena kozačko divljanje odgovorilo nemilosrdnim kažnjavanjem pravoslavnih seljaka, zbog čega je velik broj žitelja

⁸²Gieysztor, A. (et al.)(1979): 213

⁸³Davies (1982): 465

⁸⁴Sulima-Kamiński (1993): 199

⁸⁵A.N. Saharov... (et al.)(1999): 290

počeo bježati na sigurniju lijevu obalu Dnjepra.⁸⁶ Važnost ovog egzodusa, osim u očitim demografskim gubicima za Republiku, leži i u činjenici da priljev nezadovoljnih pravoslavaca na lijevu obalu Dnjepra nije promakao budnom oku ambicioznog moskovskog patrijarha Nikona.⁸⁷

Početkom 1652. godine rat u Ukrajini pretvorio se u *de facto* pat-poziciju, pri čemu je Hmeljnicki pokazao veću snalažljivost u odnosu na frakcijskim borbama zatrovanu Republiku. Konzultirajući se s kozačkim vođama, odlučio se na primirje s Republikom i razmjenu ambasadora, istovremeno tražeći nove načine da ojača kozački položaj i osigura Kozacima saveznika za vjerojatni nastavak sukoba. Oslanjajući se na rodbinske veze s moldavskim gospodarom Lupulom, Hmeljnicki je pokušao uvesti Moldaviju u rat s Poljskom, no Lupulovi sumnjivi diplomatski manevri ubrzo su nagnali Hmeljnickog da umjesto savezništva počne sa sustavnim pljačkanjem Moldavije.⁸⁸ Paralelno, veza Hmeljnickog i Moskve postajala je sve jača, čemu je pridonosilo koketiranje Hmeljnickog s Januszom Radziwiłłom, kao iučestalo rusko huškanje litavskog plemstvana borbu protiv kralja i emancipaciju Litve.⁸⁹

Lipanj 1652. godine donio je obnovu kozačko-tatarske suradnje, a ustrajnost Hmeljnickog u namjeri da Kozake oslobodi pritiska poljskih magnata brutalno je demonstrirana pokoljem 8.000 poljskih plemića nakon kozačko-tatarske pobjede u velikoj bitci kod Batoha. Hmeljnicki je umjesto prodora na sjeverozapad ovaj put odabrao povratak u Zaporošku Sič, iz koje je u svrhu konačnog pridobivanja Moskve počeo kontrolirano puštati glasine o novom koketiranju s Portom.⁹⁰ Vijesti o približavanju Kozaka i Turaka, alarmirale su visoke krugove u Moskvi, uslijed čega je *zemskij sobor* krajem 1653. godine gotovo jednoglasno sugerirao caru daproglasi protektorat nad Ukrajinom.⁹¹ Opisani tijekom događaja doveo je doradikalnog zaokreta u razvoju povijesti čitave istočne europe.

Upoznat s odlukom cara, kralj Jan Kazimir odlučio je preuzeti inicijativu i krenuti u veliki pohod na Kozake. Preplašene mogućnošću rusko-kozačkog saveza, Republici su se ubrzo pridružile Moldavija i Vlaška, no nakon što su je Kozaci krajem 1653. godine uspjeli okružiti kod Żwanieca, velika poljsko-moldavsko-vlaška vojska našla se na rubu potpune propasti. Spas

⁸⁶Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 514

⁸⁷Hosking (1997): 66

⁸⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 515

⁸⁹Sulima-kamiński (1993): 6

⁹⁰Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 516

⁹¹Riasanovsky (2000): 180

je stigao u obliku sporazuma kralja i krimskog kana, za kojeg je ruski protektorat nad Kozacima predstavljao golemu opasnost.⁹² Tatarskom intervencijom Kozaci su prisiljeni na povlačenje, što je samo dodatno motiviralo Hmeljnickog da odlučnije i izravnije nego ranije zatraži uspostavu moskovskog protektorata nad Kozacima. Njegov apel brzo je urodio plodom.

U siječnju 1654. godine, Bogdan Hmeljnicki je u Perejaslavlju, uz prisustvo moskovskog izaslanika Buturlina, potpisao pokornost Kozaka Moskvi, čime je čitava Ukrajina istočno od Dnjepra postala carski protektorat.⁹³ U zamjenu za zakletvu svih ukrajinskih vojnih i crkvenih velikodostojnika na vjernost caru, Hmeljnicki je primio bulavu kozačkog hetmana, omogućivši Kozacima visok stupanj samouprave uz vlastite institucije i upravni kadar.⁹⁴ Ovim sporazumom stvoren je potpuno novi odnos snaga na istoku Europe, pri čemu je Rusija kroz kontrolu pravoslavaca u Ukrajini dobila snažan temelj za daljnji prodor na zapad, dok je položaj *Rzeczpospolite* strahovito oslabljen. Posljedice ove promjene Republika će osjećati do nestanka s karte Europe 1795. godine, a kompleksnost rusko-ukrajinskih odnosa započetih u Perejaslavlju u narednim će se desetljećima samo dodatno povećavati.

Hmeljnicki je na ovaj način ostvario glavninu kozačkih težnji, no ruski protektorat nije značio da će Republika lako odustati od kontrole Ukrajine. Upravo suprotno, vezanje Kozaka uz Moskvu Jan Kazimir protumačio je kao direktnu povredu zaključaka poljsko-ruskog mira iz 1636. godine, dok je car Aleksej Mihajlovič paralelno sprotektoratom nad Kozacima objavio rat *Rzeczpospoliti*.⁹⁵ Ako su prilike u Republici s ustankom 1648. godine postale teške, ruska invazija 1654. godine učinila ih je nepodnošljivima. Nažalost po Republiku, to nije bilo niti blizu kraja njenim mukama.

2.3.2 RUSI, ŠVEDANI, RUSI

U lipnju 1654. godine, golema i odlično opremljena ruskavojska pod zapovjedništvom boljara Jakova Čerkasskog, Vasilija Buturlina i Vasilija Šeremetjevanapala je istočnu granicu *Rzeczpospolite* na dva pravca, maksimalno iskoristivši neadekvatan broj poljsko-litavskih odreda u širokom i slabo branjenom prostoru između Litve i srednjeg toka Dnjepra. Pod

⁹²Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 517

⁹³Zamoyski (1993): 168

⁹⁴Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 517

⁹⁵Hosking (1997): 164

nominalnim zapovjedništvom cara, u stvarnosti pod vodstvom najviših boljara, ruski su odredi žestoko prodirali u smjeru Vitebsk-Polock (sjever) i prema Smolensku (centar), dok je velika kozačka vojska pod ruskim vrhovnim zapovjedništvom udarila u smjeru Mogiljeva (jug).⁹⁶ Unatoč velikim naporima litavskog hetmana Janusza Radziwiłła, brojčano inferiorna litavska vojska nije uspjela pokrpati brojne rupe u labavoj obrambenoj liniji. Rezultat ruske invazije bio je gubitak niza bitnih utvrda, uključujući Smolensk, pri čemu je prodor ruskih vojski bio je toliko silovit da su do početka 1655. godine carske trupe čvrsto držale obje obale rijeke Berezine. Deprimiran i svjestan uzaludnosti daljnje borbe, hetman Radziwiłł ubrzo se povukao s fronta i Rusima predao Vilnius, čije je stanovništvo zatim nemilosrdno poklano u sedamnaestodnevnom uništavanju grada.⁹⁷ Usporedno s Vilniusom, ruske su snage zauzele i sve ostale bitnije gradove u Litvi, uključujući Vitebsk, Grodno i Kaunas.⁹⁸

Paralelno, kozačka vojska pod Hmeljnickim i Šeremetjevim ponovo je prodrla do Visle, nesmiljeno pustošeći čitavu zapadnu Ukrajinu.⁹⁹ Ipak, svježe sklopljeni poljsko-tatarski savez i daleko veća koncentracija poljskih trupa u odnosu na Litvu rezultirali su teškim rusko-kozačkim porazom kod mjesta Ahmatov u siječnju 1655. godine. Pri tome je isključivo tatarska prevrtljivost, demonstrirana njihovim odbijanjem proganjanja Kozaka, spasila Bogdana Hmeljnickog i Vasilija Šeremetjeva od potpunog uništenja i pada u ropstvo. Kao i obično, poljski su se zapovjednici nakon velike pobjede vratili međusobnim čarkama, a nastavak pohoda na Kozake onemogućila je švedska invazija, o kojoj će riječi biti u narednim odjeljcima.

U samo godinu dana, Republika je u ratu s Rusima izgubila Polock, Smolensk, Vitebsk i Mogiljev, uz goleme materijalne i demografske gubitke. Uspjeh Rusije donekle je umanjen porazom kod Ahmatova, no idealno tempiranje napada stavilo je Moskvu u izuzetno povoljan položaj. Ipak, sredinom 1655. godine car je odlučio zaustaviti vojne akcije i usredotočiti se na očuvanje stečenog. Razlog tome nije bilo naglo poljsko jačanje, već interes mladog švedskog monarha Karla X Gustava da na južnoj obali Baltika pronađe sredstva za popunjenje svoje prazne blagajne.¹⁰⁰ S obzirom na situaciju u Republici, zauzimanje plodnih i bogatih regija uz

⁹⁶ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 518

⁹⁷ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 519

⁹⁸ A.N. Saharov et al. (1999): 304

⁹⁹ Gieysztor, A. (et al.)(1979): 214

¹⁰⁰ Zamoyski (1993): 169

Baltik i Vislu nametalo se kao najjednostavnije rješenje, uz istovremenu mogućnost opravdanja akcije pretenzijama Jana Kazimira na švedski tron.

U lipnju 1655. godine dvije švedske vojske bez objave rata ulaze u Republiku iz smjera Pomeranije i Litve i oslanjajući se na podršku njemačkog luteranskog stanovništva i brandenburškog kneza-izbornika gotovo odmah zauzimaju glavninu gradova na baltičkoj obali, s izuzetkom Gdańska.¹⁰¹ Da stvar za Poljsku bude gora, litavski hetman Janusz Radziwiłł ubrzo je priznao švedsku vlast i stavio se na raspolaganje mladom švedskom monarhu s ciljem da u novim uvjetimasamostalno vlada Litvom, dok se nedisciplinirana i od rata odviknuta velikopoljska vojska pod vodstvom Krzysztofa Opalińskog sramotno predala Šveđanima kod Ujścia.¹⁰² Teret krivnje za *Potop* magnati su zatim bez imalo oklijevanja svalili na kralja, dok su glasine o abdikaciji Jana Kazimira prisilile kralju odane hetmane Stanisława Reweru Potockog i Stefana Czarnieckiego na predaju švedskoj vojsci.¹⁰³ Istovremeno, sam kralj pred švedskim je odredima bio prisiljen pobjeći iz Varšave u Krakov, da bi predajom Krakova svoj egzil nastavio u Šleziji.¹⁰⁴

U nekoliko mjeseci švedske su trupe nekoliko puta porazile preostale odrede odane kralju i okupirale gotovo čitav prostor Republike, pri čemu je stupanj pustošenja zemlje nadmašio ukupnu štetu nastalu kozačkim ustancima i ruskom invazijom u prethodnim godinama.¹⁰⁵ Krajem ljeta 1655. godine činilo se da će *Rzeczpospolita* nestati s karte Europe, no nekoliko krajnje neočekivanih čimbenika ubrzo je drastično promijenilo okolnosti.

Poljski i litavski seljaci od prvog su dana bili na konstantnom udaru švedskih odreda, koji su u ratu uobičajenom pljačkanju i paležu dodali nesmiljeno uništavanje katoličkih crkava.¹⁰⁶ Animositet pobožnog domaćeg stanovništva prema luteranskom okupatoru rastao je u tolikoj mjeri da su se ubrzo diljem zemlje formirali gerilski seljački odredi, koji su unatoč iznimnoj sposobnosti švedskih trupa počeli uzrokovati velike probleme osvajačima. Iznenadeći ovakvim razvojem situacije, Šveđani su odgovorili s novim valom nasilja, no odluka da se švedska moć

¹⁰¹Davies (1982): 448

¹⁰²Zamoyski (1993): 169

¹⁰³Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 520

¹⁰⁴Gieysztor, A. (et al.)(1979): 215

¹⁰⁵Zamoyski (1993): 176

¹⁰⁶Zamoyski (1993): 170

demonstrira opsadom najvećeg poljskog katoličkog svetišta u Jasnoj Góri pored Częstochowe uskoro se pokazala katastrofalnom.¹⁰⁷

Čudesna obrana Jasne Góre, u kojoj je nekoliko stotina redovnika i seljaka obranilo svetište od gotovo četrdeset puta veće švedske vojske, odjeknula je *Rzeczpospolitom* tolikom snagom da se u roku od samo nekoliko mjeseci posrnula zemlja pretvorila u golemu zamku zaokupacionu švedsku vojsku. Plemići koji su nakon sramotne predaje kod Ujścia mahom prelazili na stranu Karla X Gustava praktički su se preko noći okrenuli protiv Šveđana i zajedno sa seljacima započeli jedan od najnevjerojatnijih vojnih pothvata čitavog 17. stoljeća. Uz iznimku Radziwiłła, njihov primjer slijedili su i magnati, prekinuvši nakratko dugogodišnje međusobne sukobe i okupivši se oko konfederacije u Tyszowicama, formirane kao odgovor na kraljev poziv na otpor u prosincu 1655. godine.¹⁰⁸ Samo mjesec dana kasnije, kralj Jan Kazimir vratio se preko Karpata na teritorij Republike, čime je otpor Šveđanima i službeno dobio formu općeg ustanka.¹⁰⁹

U prvim mjesecima 1656. godine Šveđani su od respektabilne okupacione sile svedeni na iscrpljenu, desetkovanu i s obzirom na golemi teritorij *Rzeczpospolite* potpuno neadekvatnu vojsku, čija je jedina zadaća postala borba za puko preživljavanje. Konstantni udari poljskih trupa pod vojnim genijem Stefana Czarnieckog i radziwiłłowskih dezertera pod vodstvom Pawela Sapiehe nanosili su Švedskoj goleme gubitke u ljudstvu i opremi, dok su grupe naoružanih seljaka hvatale i nemilosrdno pogubljivale ostatke razbijenih švedskih odreda. Ubrzo je velik dio teritorija, uključujući Krakov i Varšavu, oslobođen od Šveđana.¹¹⁰

Svjestan da je uskrsnula moć *Rzeczpospolite* postalaprevelik zalogaj za njegovu iscrpljenu vojsku, Karlo X Gustav odlučio je uvući u rat Brandenburg i Transilvaniju, nastojeći odvratiti pažnju Republike s baltičke obale i istovremeno osvježiti demoralizirane švedske odrede. Nakon švedskog obećanja knezu da će Brandenburg predati Warmiu i priznati suverenitet nad istočnom Prusijom, brandenburške trupe prodrle su u Velikopoljsku, dok su odredi transilvanijskog kneza Györgya II Rakoczyja uz veliku švedsku pomoć uspjeli ponovo zauzeti netom oslobođenu Varšavu. Rakoczyju se pridružio i Hmeljnicki, koji se motiviran

¹⁰⁷Davies (1982): 453

¹⁰⁸Gieysztor, A. (et al.)(1979): 215

¹⁰⁹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 521

¹¹⁰Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 522

švedskim novcima i obećanjem podijele *Rzeczpospolita* (ugovor u Radnothu u prosincu 1656.) oglušio o kanovu prijetnju satiranja Kozaka ukoliko ne izjave odanost Janu Kazimiru.¹¹¹

Unatoč svim komplikacijama rata na tri fronta i potpunom ekonomskom uništenju zemlje, *Rzeczpospolita* je pokazala zapanjujuću žilavost i u kratkom roku odbila sve neprijateljske vojske. Karlo X Gustav pokušao je brzim prodorom iz Varšave na jug osvojiti Lavov, no Czarniecki i težak teren potjerali su ga prema Visli, gdje je uskoro naišao na litavsku vojsku Pawela Sapiehe i upao u potpuno okruženje. Od propasti ga je spasio briljantan manevar i naknadno zauzimanje Lublina, no ovaj je pothvat ujedno predstavljao posljednji ozbiljniji švedski ofanzivni pokušaj do kraja rata.¹¹² Izvukavši se iz Velikopoljske, Karlo X Gustav odjurio je švedsku Pomeraniju, koju je napala stara švedska neprijateljica Danska, dok je švedski posrtaj u Poljskoj ponovo aktivirao Ruse, koji su počeli s upadima u švedsku Livoniju.¹¹³

Istovremeno, Republika je prevrtljivost kneza-izbornika odlučila kazniti puštanjem Tatara u istočnu Prusiju, čije se užasno njemačko stanovništvo po prvi put upoznalo svojim metodama žestokih istočnjaka. Pragmatičnom knezu-izborniku ovo je bilo i više nego dovoljno da preko noći ostavi Šveđane, a zahvaljujući podjednako slabosti Republike i vlastitom političkom umijeću, samo dvije godine kasnije osigurao je nezavisnost Prusije, potvrđenu ugovorom *sRzeczpospolitom* u Welawi 1657. godine.¹¹⁴ Zbog gubitka kontrole nad Prusijom i jačanje Hohenzollerna Republika će u narednom stoljeću snositi posljedice slične onima koje su proizašle iz gubitka Ukrajine na istoku, no 1657. godine malo je koji poljski velikaš o tome vodio računa. Zadovoljan povratkom gotovo svih gradova na Baltiku, kralj je poslao Czarnieckog u pomoć Danskoj, što je do sredine 1658. godine uzrokovalo prestanak švedske aktivnosti na južnim obalama Baltika.¹¹⁵

Ostavši bez švedske i kozačke podrške, Rakoczy je bio prisiljen ostaviti Varšavu i samostalno se suočiti s poljskim bijesom. Njegov pokušaj brzog povlačenja u Transilvaniju osujetili su briljantni manevri kasnijeg buntovnika Jerzyja Lubomirskog, pri čemu su se uporni napadi Lubomirskog na mađarske odrede ubrzo pretvorili u sustavno pljačkanje Transilvanije i

¹¹¹Gieysztor, A. (et al.)(1979): 216

¹¹²Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 523

¹¹³Gieysztor, A. (et al.)(1979): 216

¹¹⁴Davies (1982): 462

¹¹⁵Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 524

prisiljavanje Rakoczyja na vraćanje okupiranih područja, uz golemu ratnu odštetu Republici. Lubomirski se iz Transilvanije povukao tek nakon što su ga napustili dotada odani Kozaci iz zapadne Ukrajine. Istovremeno, Leopold I Habsburg, uznemiren Rakoczyjevim aktivnostima i pruskim spletkama, odlučio je poslati pomoć Republici, no ta pomoć bila je ograničena na zaštitu Krakova i obećanje poljskog trona za Habsburga poslije rata. Potonje se nikada nije ostvarilo, no uplitanje Habsburgovaca u poljske poslove tijekom *Potopa* bio je početak sve većeg utjecaja Beča na događaje unutar *Rzeczpospolite*.¹¹⁶

Početak 1657. godine donio je Republici kratkoročan predah od punih devet godina iscrpljujućih ratova na svim granicama zemlje. Unatoč golemim gubicima, *Rzeczpospolita* je uspjela istjerati Šveđane, kazniti Rakoczyja, ukrotiti Friedricha Wilhelma i privremeno smanjiti tenzije u Ukrajini. Usporedno s time, ruski strah od Šveđana omogućio je labavo rusko-poljsko primirje 1656. godine, no nastavak rata na istoku bilo je samo pitanje trenutka.

Uvjet prestanka sukoba između Republike i Moskve bilo je obećanje Jana Kazimira Alekseju Mihajloviču, prema kojemu je car imao pravo naslijediti tron *Rzeczpospolite* ukoliko kralj umre bez nasljednika. Ovo naoko velikodušno obećanje zapravo je bio vješt manevar poljskog monarha, koji je znao da njemu nesklon Sejm nikada neće pristati na pravoslavca na poljskom prijestolju.¹¹⁷ Istovremeno, kralj je bio upoznat s planom cara da svoj protektorat proširi na čitav prostor Ukrajine, kao i s nezadovoljstvom dijela Kozaka proizašlim podjednako iz neuspjeha saveza sa Švedskom i postepenog jačanja pritiska moskovskog aparata na istočnu Ukrajinu. Kada je u kolovozu 1657. godine preminuo Bogdan Hmeljnicki,¹¹⁸ *Rzeczpospolita* je dobila sjajnu priliku da promjenu za kozačkim kormilomiskoristi za pokušaj povratka Ukrajine pod svoju vlast.

U trenu smrti Hmeljnickog, ruski planovi o podčinjavanju čitave Ukrajine dali su se naslutiti po sve brojnijim ruskim posadama u ukrajinskim gradovima, dok je carska administracija započela s polaganim kresanjem kozačkih prava u istočnoj Ukrajini, pokazujući prve znakove represije. U takvim okolnostima, novi kozački hetman Ivan Vyhovskij ukazao je kroz tajne kontakte s Varšavom na spremnost Kozaka na povratak pod okrilje *Rzeczpospolite*,

¹¹⁶Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 523

¹¹⁷Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 525

¹¹⁸Davies (1982): 468

istovremeno deklarirajući vjernost Kozaka caru.¹¹⁹ Saznavši za njegovu dvostruku igru, Moskva je oko kozačkog starješine Puzkara počela okupljati oporbu Vyhovskom, no Puzkarove je odrede u lipnju 1658. godine teško porazila hetmansko-tatarska vojska. Savez s Tatarima i njihov strah od ruske vlasti u Ukrajini dali su Vyhovskom dovoljno samopouzdanja da zauzme Kijev i iz njega izbací ruskog ambasadora, što je značilo da su Kozaci spremni na odbacivanje ugovora u Perejaslavlju i, pod određenim uvjetima, povratak pod okrilje Republike.¹²⁰

U rujnu 1658. godine predstavnici *Rzeczpospolite* potpisali su s hetmanom Vyhovskim ugovor u Hadziaczu, uslijed kojeg su ustroj Republike i položaj Kozaka unutar njenih granicatemeljito promijenjeni, pretvarajući Republiku iz zajednice dvaju u zajednicu triju naroda. Položaj Ukrajine pod imenom Rutenska Kneževina izjednačen je s položajima Poljske i Litve, dok su kozački velikaši i pravoslavni dostojanstvenici uzdignuti u rang šljahte, sa svim pripadajućim privilegijama, uključujući senatorsku čast za dva ukrajinska episkopa.¹²¹ Rutenska Kneževina dobila je vlastite institucije i vojsku pod vrhovnim vodstvom hetmana kojeg bi na prijedlog Kozaka birao sam kralj, dok je tekst sporazuma o uniji zabranjivao djelovanja poljske i litavske vojske unutar tri palatinata na području pod hetmanovom vlašću.¹²² Osim navedenog, ugovor je uključivao i ukidanje Unijatske crkve, uz ponovnu potpunu amnestiju svih sudionika u ranijim pobunama. Na ovaj način, Kozaci su povratkom pod okrilje Republike ostvarili sve zahtjeve istaknute u pobuni 1648. godine, dok je odmjerena politika Vyhovskog davala naznake konačnog rješenja kozačkog pitanja. Na žalost po Republiku, šljahta i moskovski car imali su druge planove.

Razjareni magnati su na zasjedanju Sejma početkom 1659. godine glatko odbili ratifikaciju ugovora u Hadziaczu, dok je ruski car na izdaju Vyhovskog odgovorio slanjem goleme vojske, čija je zadaća bila pacifikacija Ukrajine. Istodobno, druga vojska nastavila je s pljačkanjem Litve. Međutim, carski se plan izjalovio nakon velike bitke kod Sosnówke (Konotopa), u kojoj su kozačko-tatarsko-poljske trupe predvođene Vyhovskim žestoko porazile carsku vojsku.¹²³ Rusija je plesala na rubu katastrofe, no kozački starješine, neskloni ugovoru u Hadziaczu i potaknuti ruskim zlatom, stvorili su snažnu opoziciju Vyhovskom okupljenu oko

¹¹⁹Hosking (2001): 165

¹²⁰Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 526

¹²¹Sulima-Kamiński (1993): 186

¹²²Zamoyski (1993): 170

¹²³Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 527

Jurija Hmeljnickog, čime je hetman Vyhovskij izgubio svaku mogućnost nastavka efikasne borbe s Rusima. Razočarani Vyhovski je ubrzo podnio ostavku, a hetmansku bulavu preuzeo je mlađi Hmeljnicki, čija je politika mutno sugerirala da će poljsko-ruski rat pokušati iskoristiti za potpuno osamostaljenje Ukrajine. Intrige novog hetmana car je odlučio zaustaviti slanjem nove vojske pod knezom Trubeckim i prisiljavanjem kozačkih vođa na pokornost, čime je krajem 1659. godine *de facto* obnovljen sporazum u Perejaslavlju, no ovaj put u bitno gorim okolnostima za Kozake.¹²⁴

Velika ruska ofanziva značila je da moć *Rzeczpospolite* ponovo mora biti usmjerena na istok, što je otvorilo pitanje primirja i konačnog rješenja zamršenih poljsko-švedskih odnosa. Unatoč tome što je Švedska pretrpjela poraz i što pritisknuta dansko-poljskim uspjesima nakon 1656. godine nije bila u stanju poduzeti značajniju napadačku akciju, nezavidan položaj Republike omogućio je Šveđanima konstantno otežanje pregovora. Tek smrću Karla X Gustava i mogućnošću krize nasljedstva koju je ta smrt donijela, obje su zemlje povećale napore i u svibnju 1660. godine sklopile mirovni sporazum u Oliwi. Odrekački se švedskog prijestolja, Jan Kazimir je nakratko umirio magnate, a zauzvrat se Švedska u potpunosti povukla iz svih pribaltičkih teritorija *Rzeczpospolite*.¹²⁵ Po prvi put u gotovo 20 godina, Republika je mogla sve svoje vojske okupiti na jednom frontu.

Rijetki momenti u kojima su krilati husari jurišali isključivo u ime obrane *Rzeczpospolite* gotovo su uvijek značili katastrofu za njene neprijatelje, a događaji iz 1660. godine pokazali su da ujedinjenoj moći litavskog i krunskog hetmana može odoljeti malo koja sila na kontinentu. U vrijeme zaključivanja mira sa Šveđanima tri velike ruske vojskenadirale su pod vodstvom knezova Ivana Hovanskog, Jurija Dolgorukog i Vasilija Šeremetjeva u pravcu Kijeva i Varšave, uništavajući pritom sve što im se našlo na putu. U nevjerojatnom petomjesečnom pohodu odredi Pawela Sapiehe i Stefana Czarnieckog najprije su razbili kneza Hovanskog kod Połonke (lipanj 1660. godine), a zatim natjerali vojsku Dolgorukog u paničan bijeg kod Basie (listopad 1660. godine) i prešli Dnjepar, prisilivši Jurija Hmeljnickog na zakletvu Janu Kazimiru. Kulminacija poljskog pothvata dogodila se samo nekoliko dana kasnije u velikoj bitci kod Cudnówagdje hetmani uz tatarsku pomoć katastrofalno poražavaju najveću od tri ruske vojske, pri čemu su

¹²⁴Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 527

¹²⁵Davies (1982): 454

tisuće preživjelih ruskih vojnika, zajedno s knezom Šeremetjevim, završile u doživotnom tatarskom ropstvu.¹²⁶

Nakon katastrofe kod Cudnówa, Rusija je ostala bez bilo kakve mogućnosti obrane od *Rzeczpospolite*, a sam car bio je prisiljen gušiti veliku pobunu koja je izbila u Moskvi. Kozaci su bili ukroćeni, a njihov hetman Jurij Hmeljnicki prisiljen je na ostavku.¹²⁷ Da su kralj i šljahta u tom trenutku našli način da zaobiđu međusobne sukobe i krenu prema Moskvi, povijest Europe možda bi krenula u sasvim drugom smjeru. Međutim, *Rzeczpospolita* se zadovoljila tjeranjem Rusa i imenovanjem Republici sklonog Pavla Teterie za kozačkog hetmana, dok je istovremeno dopustila da u istočnoj Ukrajini hetmansku vlast preuzme Moskvi sklon hetman Ivan Brjuhovecki.¹²⁸ Uslijed ovakvog razvoja događaja, situacija u Ukrajini ponovo je postala maksimalno komplicirana.

Zbog potpune iscrpljenosti svih strana intenzitet rata u Ukrajini postupno je smanjen, pri čemu su u utvrde u istočnoj Ukrajini dovedene nove ruske postrojbe, što je dovelo do novog približavanja Kozaka i Tatara. Uz podršku Teterie i kana, Jan Kazimir je 1663. godine osobno predvodio poljske i litavske odrede u posljednjem pokušaju *Rzeczpospolite* da uspostavi kontrolu nad obje obale Dnjeptra, no zbog teških vremenskih uvjeta pohod je ubrzo doživio neuspjeh.¹²⁹ Razočarani Kozaci započeli su s nizom pobuna na obje strane Dnjeptra, što je Moskvu i Varšavu nagnalo na odustajanje od sukoba i okretanje traženju diplomatskog rješenja.

2.3.3 SKUPI MIR U ANDRUSOVU

Nakon više od tri godine pregovora, *Rzeczpospolita* i Moskva sklopile su početkom 1667. godine mir u Andrusovu, pri čemu je Republika praktički prihvatila stanje kreirano sporazumom u Perejaslavlju 1654. godine. Prema sporazumu, Rusiji su pripali Černigov i Smolensk te čitava istočna Ukrajina do Dnjeptra, uz dvogodišnje pravo držanja vojne posade u Kijevu.¹³⁰ Bez obzira na rusku vojnu katastrofu 1660. godine, unutrašnji problemi Republike bili su toliki da je slomljena i iscrpljena Rusija ovim sporazumom ostvarila sve ono što u prethodnih trinaest godina nije uspjela snagom oružja. S druge strane, *Rzeczpospolita* je prije potpisa sporazuma u

¹²⁶Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 528

¹²⁷Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 529

¹²⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 528

¹²⁹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 529

¹³⁰Gieysztor, A. (et al.)(1979): 218

Andrusovu bila paralizirana dvogodišnjom pobunom Jerzyja Lubomirskog, čime je praktički trajno izgubila svaku mogućnost konkretnijeg djelovanja istočno od Dnjepra.

Sporazum u Andrusovu predstavlja trenutak u kojemu je postalo jasno da je ravnoteža snaga na istoku Europe drastično promijenjena u odnosu na početak 17. stoljeća. Razdvojeni granicom na Dnjepru, Kozaci su dugoročno ostali u procjepu između dvaju međusobno suprotstavljenih sila, čime je za narednih tristo godina onemogućeno jedinstvo kozačke Ukrajine. Oporavak Rusije u posljednjoj trećini 17. stoljeća dovest će Kozake istočne Ukrajine u daleko teži položaj od onog koji je bio povodom pobune protiv Republike 1648. godine, uz sve veći pritisak ruske administracije i sve izraženiju dominaciju moskovskog patrijarha nad ukrajinskim svećenstvom.¹³¹ Istovremeno, zapadnu će Ukrajinu nedugo nakon sporazuma u Andrusovu preplaviti turski odredi, a razorna snaga rata između *Rzeczpospolite* i Osmanlija dovest će do daljnjeg drobljenja kozačke zemlje.¹³²

Dugoročno, za *Rzeczpospolitu* će sporazum u Andrusovu osim teritorijalnih gubitaka značiti i gubitak statusa velesile, uz nastavak unutarnjih sukoba kralja i plemstva i permanentnu krizu Sejma. Period ratova sa Švedskom i Rusijom bolnije je no ikada ranije objelodanio sve strukturne slabosti zemlje, pri čemu je jedan tvrdoglavi magnat poput Radziwiłła ili Lubomirskog neprijateljima Republike značio više od stotinu tisuća ratnika. U dva naredna desetljeća snažna ličnost Jana III Sobieskog donekle će uspjeti u primirivanju magnata i održavanju mira na istočnoj granici, no neuspjeh velikog ratnika u provođenju reformi i potvrda ruskih dobitaka kroz *Vječni mir* 1686. godine omogućit će Petru Velikom da do kraja svoje vladavine *Rzeczposplitu* iz najvećeg rivala pretvori u *de facto* Rusiji potčinjenu državu. Istovremeno, mir u Oliwi i raniji sporazum u Welawi dat će Hohenzollernima sjajnu priliku za stvaranje novog poretka na Baltiku, pri čemu će promjena u odnosu snaga *Rzeczpospolite* i Brandenburga-Prusije biti gotovo jednako drastična kao i u slučaju odnosa Republike i Rusije¹³³.

Kao što je vidljivo iz navedenih činjenica, za privremeni mir na istočnoj granici Republika je platila iznimno visoku cijenu. Naredno desetljeće pokazat će da bi bez mira s Rusijom južna granica Republike bila preslaba za odupiranje turskim naletima, no nemoguće se

¹³¹Davies (1982): 469

¹³²Gieysztor, A. (et al.)(1979): 220

¹³³Davies (1982): 461

oteti dojmu da je Republika unatoč svim problemima morala bolje iskoristiti rusku vojnu katastrofu kod Cudnówa. Ipak, unatoč velikim teritorijalnim gubicima, *Rzeczpospolita* je nakon mira u Andrusovuprivremeno uspjela nadvladati krizu nastalu oko izbora nasljednika Jana Kazimira, da bi zatim u dva desetljeća vladavine Jana III Sobieskog Europa svjedočila labuđem pjevu Unije Dvaju Naroda.

2.4 ANTEMURALE CHRISTIANITATIS

Abdikacija Jana Kazimira 1668. godine označila je završetak vladavine Vasa, no njegovo povlačenje nije spriječilo njegovu suprugu da zadrži velik utjecaj na politička zbivanja i snažno agitira za francuskog kandidata Charlesa Bourbona kao novog kralja. S druge strane, jaka austrijska struja podržavala je Philipa Wilhelma od Neuburga, nastojeći na prijestolje postaviti vladara bliskog Beču i prekinuti ojačale poljsko-francuske veze. Pobjedu je odnio Charles, no zbog nesklonosti plemstva abdicirao je nedugo nakon proglašenja, pri čemu je šljahta pokazala jednaku nesklonost habsburškom kandidatu. Na koncu je vladarom postao Michał Korybut Wiśniowiecki, sin kneza Jareme i favorit velikog dijela srednjeg plemstva i najviših crkvenih dostojanstvenika, sklonih izboru domaćeg, *pjastovskog* vladara.¹³⁴ I premda se nakon bolnog iskustva dinastičkih borbi Vasa ovakav odabir činio vrlo razumnim, slabost Mychała Korybuta pokazala se iznimno opasnom u trenutku kada se nad *Rzeczpospolitu* nadvila nova velika prijetnja.

2.4.1. OLUJA NA JUGOISTOKU

Četiri godine pod vlašću Mychała Korybuta obilježila je njegova potpuna nedoraslost položajui časti kralja, pri čemu je boležljivi monarh više računa vodio o luksuznim banketima nego o upozorenjimaVelikog krunskog hetmana Jana Sobieskog o sve češćim tatarskim upadima u Ukrajinu.¹³⁵ Ovakvo stanje bilo je prvenstveno rezultat nemoći novog kozačkog hetmana Petra Dorošenka da samostalno odbije tatarske upade, čemu je nemalo pridonijela otvorena podrška kralja i dijela magnata njegovom rivalu Mihajlu Hanenku. Zbog svega navedenog, Dorošenkoje

¹³⁴Zamoyski (1993): 184

¹³⁵Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 534

već krajem 1667. godine prisiljen izjaviti pokornost sultanu, nakon čega iz revolta prema *Rzeczpospoliti* stupa u savez s kanom, sultanovim vazalom.¹³⁶

Veliku kozačko-tatarsku vojsku ubrzo je kod Podhajca porazio hetman Sobieski, no spremnost Dorošenka da se vrati pod okrilje Republike upropastilis u kraljev nemar i odbijanje litavskog hetmana Paca da pošalje pojačanja u Ukrajinu. Na ovo se nadovezao čitav niz kozačkih pobuna, koji je kulminirao porazom na brzinu skupljene poljske vojske kod Batoha, čime je Republika privremeno izgubila mogućnost aktivnije politike u zapadnoj Ukrajini.¹³⁷ Porta je u poljskom porazu kod Batoha prepoznala idealan trenutak za vojnu ofanzivu te je u proljeće 1672. godine, opravdavajući svoje uplitanje zaštitom svog vazala Dorošenka, objavila rat *Rzeczpospoliti*. Golema turska vojska pod Fazil Ahmed Köprülüom sredinom ljeta prelazi Dnjestar te u kolovozu započinje s opsadom Kamianeca Podolskog, ključne poljske utvrde na jugoistoku. Istovremeno, velika tatarska vojska opsjela je za opsadu nespremni Lavov, čiji su se stanovnici od tatarske pljačke uskoro spasili otkupljenjem. Tatari i Turci na ovaj su način u samo nekoliko mjeseci razbili labav poljski obrambeni sustav na jugoistoku, a *Rzeczpospolita* se ponovo nalazila na rubu katastrofe.¹³⁸

Uz rast tursko-tatarske prijetnje zemlja je svjedočila i sve većoj ogorčenosti srednjih i sitnih plemića, revoltiranih za zemlju pogubnom indolencijom kralja Michała Korybuta i sebičnim kalkulacijama litavskog hetmana Paca. Međutim, nesposobni monarh uporno je ignorirao pozive na abdikaciju i nastavio žmiriti na stotinu tisuća turskih vojnika u zapadnoj Ukrajini, dok su magnati nastavili s uobičajenim međusobnim koškanjem, uznesmanjeno nastojanje da na tron dovedu stranog kandidata. Zemlja je tonula u novi ciklus anarhije, pri čemu su zanemareni lavovski napori Velikog hetmana Sobieskog, koji je s nekoliko puta manjom vojskom uspješno razbijao turske odrede u Podolju. Duboko uljuljana u već tradicionalni kaos, *Rzeczpospolita* se probudila tek kada su krajem ljeta 1672. godine u Varšavu stigle vijesti o padu Kamienieca.¹³⁹

Pritisnuta padom ključne utvrde, *Rzeczpospolita* je u listopadu 1672. godine bila prisiljena sklopiti s Osmanlijama ponižavajući mirovni sporazum u Bučaču. Ovim sporazumom

¹³⁶ Gieysztor, A. (et al.) (1979): 219

¹³⁷ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 533

¹³⁸ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 534

¹³⁹ Zamojski (1993): 185

čitava zapadna Ukrajina zajedno s dijelom Kijevske oblasti prešla je u ruke Osmanlija, dok je Republika prisiljena na plaćanje golemog danka. Sukladno sporazumu, Osmanlije su zadržali i Kamieniec, ostvarivši osim političke pobjede i golemu taktičku prednost u budućim sukobima.¹⁴⁰ Međutim, šok sramotnog mira u Bučaču ubrzo je u Republici izazvao reakciju sličnu onoj nakon švedske opsade Jasne Góre 1654. godine, slijedom čega je u novoj neobjašnjivoj promjeni raspoloženja plemstvo čitave zemlje prekinulo s međusobnim sukobima i odlučilo dati punu potporu ratu s Turcima. Konačno, smrću nesposobnog kralja Michała Koryburta u studenom 1773. godine, *Rzeczpospolita* je dobila priliku da se pametnijim izborom vladara spasi od turske pogibelji, no kao i prilikom dva prethodna izbora novog kralja, okolnosti su bile maksimalno kompleksne.¹⁴¹

2.4.2 KRALJ-RATNIK

Znakovi promjene u raspoloženju plemstva bili su jasno vidljivi i prije smrti tvrdoglavog Michała Korybuta. Litavski hetman Pac privremeno je odustao od sabotiranja Sejma i krenuo s vojskom prema jugu, gdje je u nekoliko mjeseci pažljivim akcijama sustavno desetkovao turske odrede.¹⁴² Istovremeno, Sobieski je na čelu velike poljske vojske marširao sa sjeverozapada prema za Poljake mitskom Hotinu, gdje spojene poljsko-litavske snage pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom katastrofalno poražavaju Turke pod Husein-pašomu studenom 1673. godine.¹⁴³ Odjek pobjede kod Hotina bio je od nemalog značaja kada se krajem mjeseca Veliki hetman vratio u Varšavu i postao kandidatom za novog kralja.

Sobieskog je u Varšavi dočekala uzavrela atmosfera, generirana od strane dvije najjače grupacije, oslonjene na obilatu potporu Austrije, odnosno Francuske. Glavnina maloruskog plemstva priklonila se Karlu Lotaringijskom, pulenu Leopolda I Habsburga, dok se velikopoljsko i litavsko plemstvo okrenulo Sobieskom. Aura sjajnog ratnika i velika pomoć supruge Marije Kazimire i njenih francuskih veza bile su dovoljno snažne da nakon višemjesečnih žestokih rasprava u svibnju 1674. godine Jan Sobieski bude okrunjen za kralja.¹⁴⁴ U okolnostima u kojima

¹⁴⁰Gieysztor, A. (et al.)(1979): 220

¹⁴¹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 535

¹⁴²Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 535

¹⁴³Zamoyski (1993): 186

¹⁴⁴Davies (1982): 474

se zemlja nalazila, izbor Sobieskog u kratkom se roku pokazao kao najbolja odluka šljahte u čitavom stoljeću.

Porijeklom iz iznimno moćne i ugledne ukrajinske obitelji irodbinski vezan sa sjajnim ratnicima iz klana Żółkiewskih, Jan Sobieski je od mladosti pokazivao sve odlike budućeg vođe. Impozantne vanjštine i iznimno vješt na oružju, kralj-ratnik sudjelovao je u svim ključnim događajima *Rzeczpospolite* od ustanka Hmeljnickog nadalje, iskazujući hrabrost i zapovjedničku sposobnost usporedivu s malo kojim vršnjakom na kontinentu. Kratku epizodu u kojoj je prešao u švedski tabor ubrzo je zamjenilo aktivno sudjelovanje u konfederacijskim nastojanjima da se Šveđane potjera iz zemlje, a kasnije odbijanje sudjelovanja u građanskom ratu pokazalo je da se radi o Republici iznimno odanom čovjeku. Uz ratničke vještine, Sobieski se odlikovao i iznimnim obrazovanjem, nasljeđem akademije u Zamošću,¹⁴⁵ pri čemu je uz latinski i poljski tečno govorio i francuski, njemački, tatarski i ruski jezik.¹⁴⁶ Njegovu vladavinu obilježit će i izniman brak s francuskom dvorjankom Marijom Kazimirom, koja će, osim razmjene pisama sa svojim kraljevskim suprugom, ostati zapamćena i kao iznimno pragmatična političarka, blisko povezana s Versaillesom.¹⁴⁷

Pri stupanju na prijestolje, Sobieski je kao svoje glavne ambicije označio pretvaranje *Rzeczpospolite* u nasljedno kraljevstvo i protjerivanje muslimana iz Europe. Dok će prvi cilj konstantno nailaziti na otpor magnata, drugi će se pokazati opasnim po poljsko-francuske odnose, budući da se Francuska politika bazirala na korištenju Osmanlija i Republike za izolaciju Austrije.¹⁴⁸ Međutim, vojni uspjesi Sobieskog u prvim godinama njegove vladavine bili su toliki da čak niti konstantne sabotaže Sapieha i Paca nisu mogle ugroziti kraljev položaj. Istovremeno, njegova karizma privukla je velik broj srednjih plemića, čime je Sobieski imao potporu veću od bilo kojeg poljskog monarha nakon Bathoryja. Relativna sigurnost njegove pozicije omogućila je djelomičnu stabilizaciju zemlje, što je uvelike utjecalo na uspjehe u ratu s Osmanlijama.

Svjestan porasta moći Brandenburga i Rusije, Sobieski je prije obračuna s Turcima nastojao osigurati istočne i sjeverne granice. Nimalu pomoć dobio je od Louisa XIV, čija je sjajna diplomacija pokušala osigurati pripajanje istočne Prusije *Rzeczpospoliti*, uz istovremeni

¹⁴⁵Davies (1982): 477

¹⁴⁶Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 536

¹⁴⁷Davies (1982): 474

¹⁴⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 539

poljsko-turski mir. Kako bi odvratila pažnju kneza-izbornika od istočne Prusije, Francuska je uvukla Švedsku u rat s Brandenburgom, dok su diplomati Louisa XIV istovremeno u Moskvi nastojali osigurati pasivnost Rusije tijekom poljske aktivnosti u Prusiji.¹⁴⁹

Sporazumom u Jaworówu u svibnju 1675. godine Republika se i službeno vezala uz Francusku, pri čemu je Sobieski za buduću potporu Louisu XIV protiv Beča dobio znatnu količinu novca, koja bi se u slučaju da *Rzeczpospolita* napadne Austriju udvostručila. Sporazum je osim toga trebao osigurati i mir s Portom, što bi u slučaju uspjeha u potpunosti promijenilo položaj *Rzeczpospolite* i omogućilo joj ne samo oporavak već i prvo teritorijalno širenje u čitavom stoljeću.¹⁵⁰

Međutim, mir s Portom kosio se s planovima Sobieskog, koji je tijekom čitave druge polovice 1674. godine ratovao s Turcima na okupiranom teritoriju Republike. Bez obzira na izrazitu brojčanu nadmoć Osmanlija i novo odbijanje litavskog hetmana da pošalje pojačanja u Ukrajinu, Sobieski je početkom 1675. godine razbio tursku opsadu Lavova, da bi zatim, podigavši prethodno u Poljskoj novu vojsku od trideset tisuća ljudi, u potpunosti protjerao Turke s teritorija *Rzeczpospolite*. Uz trijumfalni povratak u Varšavu i sporazum u Jaworówu, uspjeh Sobieskog činio se potpunim. Kao rezultat vojnih pobjeda, Sobieski je na osnovi velike potpore srednjeg plemstva za sebe osigurao široke ovlasti, što je, međutim, izazvalo još veće udaljavanje kralja i ljubomornih magnata.¹⁵¹

Na žalost po Sobieskog i Republiku, političke su se okolnosti vrlo brzo promijenile. Prvi udarac sporazumu u Jaworówu stigao je u obliku odbijanja Porte da Poljskoj vrati Kamieniec Podolski, što je, suprotno francuskim nadanjima, pokazalo da sultan nema namjeru sklapati mir s *Rzeczpospolitom*. Novi problemi nastali su nakon što je sredinom 1677. godine Brandenburg pobjednički okončao rat sa Švedskom, što je značilo da knez-izbornik i njegova odlična vojska zasigurno neće mirno promatrati poljsko širenje u Prusiji.¹⁵² Da stvari budu gore, krajem 1677. godine Moskva i Istanbul sklopile su vojni pakt, prema kojem bi na akciju Republike u Prusiji ili Austriji Moskva odgovorila novom invazijom na Ukrajinu i Litvu. Kada je nakon svega

¹⁴⁹Gieysztor, A. (et al.)(1979): 221

¹⁵⁰Davies (1982): 479

¹⁵¹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 541

¹⁵²Zamoyski (1993): 187

navedenog klan Wiśniowieckih, uz obilatu pomoć Hohenzollerna, sabotirao njegovu ratifikaciju u Sejmu, bilo je jasno da je sporazum u Jaworówu postao samo mrtvo slovo na papiru.¹⁵³

Francuska reakcija bila je očekivana. Louis XIV je bez konzultacija sa Sobieskim do 1679. godine sklopio sporazume s Austrijom i Brandenburgom-Prusijom, što je značilo da je Republika privremeno ostala bez saveznika. Međutim, ovakav postupak Francuske omogućio je Sobieskom da se potpuno usredotoči na rat s Turcima, pri čemu će njegovo razočaranje u Louisa XIV u narednim godinama dovesti do diplomatskog zaokreta i postepenog približavanja Republike i Beča.¹⁵⁴

Od ranije računajući na to da kompleksne političke okolnosti ne garantiraju da će se sporazum u Jaworówu uistinu ostvariti, Sobieski se posvetio reorganizaciji vojske i aktivnom djelovanju na turskom frontu. Podrška koju je imao u zemlji omogućila mu je provedbu prve efektne vojne reforme u čitavom stoljeću, pri čemu je već tijekom 1675. godine stajaća vojska Poljske utrostručena s dvanaest na trideset i šest tisuća vojnika, dok je litavska vojska povećana sa šest na osamnaest tisuća ratnika.¹⁵⁵ Tehnička modernizacija pješništva i preustroj konjičkih odreda dali su vojskama *Rzeczpospolite* novi polet, demonstriran sjajnom pobjedom nad Turcima u Żórawnom u proljeće 1676. godine. Pobjeda Sobieskog ubrzo je Turke prisilila na primirje, pri čemu je Republici vraćen dio okupirane Ukrajine. Međutim, pitanje ukinuća danka i vraćanja Kamienieca Podolskog Republici ostalo neriješeno, garantirajući nastavak sukoba.¹⁵⁶

2.4.3 AUSTRIJSKA POLITIKA SOBIESKOG

Ohrabren pobjedama nad Turcima Sobieski je početkom 1677. godine uspostavio kontakte s protuaustrijskim elementima u Ugarskoj, nastojeći tako osigurati prostor za širenje poljskog utjecaja u slučaju uspješnog protjerivanja Osmanlija iz *Rzeczpospolite*. Istovremeno, kralj je oformio vojsku odanih veterana s namjerom da uz švedsku pomoć krene u pohod na Prusiju, što je gotovo odmah izazvalo paniku u Berlinu i Beču. Osvajanjem Prusije Sobieski bi plodno područje uz Baltik stavio pod svoju izravnu kontrolu, čime bi stvorio financijska sredstva za osiguravanje krunesvome sinu Jakubu, no švedski poraz, habsburško huškanje magnata na

¹⁵³Davies (1982): 480

¹⁵⁴Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 546

¹⁵⁵Davies (1982): 478

¹⁵⁶Zamoyski (1993): 187

sabotažu Sejma i propast sporazuma u Jaworówu uskoro su nagnale Sobieskog na promjenu planova.¹⁵⁷

Kada se na sve navedeno nadovezao novi turski pohod na Republiku, postalo je jasno da zaoštavanje poljsko-austrijskih odnosa ide na ruku jedino Louisu XIV i Mehmedu IV. Iz tog razloga, Sobieski je privremeno odustao od mađarskih intriga, dok je Leopold ukrotio nastojanje austrijske struje u Sejmu da Sobieskog zamijeni Karlom Lotaringijskim. Republika je zahvaljujući ovakvom razvoju događaja ponovo uspjela odbiti Turke sa svog teritorija, rezultat čega je bilo potpisivanje poljsko-turskog mira u Żurównu, ratificiranog u Sejmu u travnju 1678. godine. Ovime je napokon i službeno ukinut poljski danak Porti, iako ga Republika u stvarnosti nikada nije isplatila.¹⁵⁸

Stabilizacija poljsko-turske granice i poljsko-francusko udaljšavanje doprinjeli su daljnjem jačanju poljsko-austrijskih odnosa. Nastojanje Brandenburg-Prusije da krajem 1678. godine u savezu s litavskim hetmanom Pacom uzdrma položaj Sobieskog spriječio je Leopold I, koji je austrijskim novcem i utjecajem omogućio podršku Sejma Sobieskom. Zauzvrat, Sobieski se udaljio od ugarske oporbe i baltičkih planova. Ovakav razvoj događaja po prvi je put stvorio mogućnost otvorene poljsko-austrijske vojne suradnje u ratu s Turcima.¹⁵⁹ Međutim, intrige Hohenzollerna i Louisa XIV dovele su do novih komplikacija.

Kada je Jan III Sobieski 1680. godine predložio osnivanje protuturskog saveza u koji bi bilo uključeno nekoliko europskih sila, gotovo odmah je dobio potpunu podršku Vatikana. Beč je načelno pristao na ovakvu inicijativu, no njezino ostvarenje uvjetovao je sudjelovanjem Francuske i prekidom francusko-austrijskog sukoba. Ne pomišljajući da se okrene protiv Osmanlija, Louis XIV je umjesto toga diplomatske resurse Francuske usmjerio na poticanje ugarsko-turske suradnje i huškanje Porte na novi napad na *Rzeczpospolitu*, no pritom je zanemario povećani utjecaj Brandenburg-Prusije u Sejmu. Rezultat ovakve politike Louisa XIV bio je potpuni raskid Republike i Francuske, dok je Brandenburg preko braka princa Ludwiga i Charlotte Radziwiłł iskoristio novonastali vakuum i dodatno povećao svoj utjecaj na zbivanja u

¹⁵⁷Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 543

¹⁵⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 544

¹⁵⁹Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 545

Republici. Lukava politika Hohenzollerna ujedno je značila konačni slom baltičke politike Sobieskog.¹⁶⁰

Diplomatska pobjeda Habsburga i rast animoziteta šljahte prema Turcima doveli su u rujnu 1682. godine do službenog formiranja poljsko-austrijskog saveza. Sporazum je uključivao uzajamnu obvezu vojne pomoći u slučaju osmanlijskog pohoda na Beč ili Krakov, uz točno određene vojne kvote za svaku stranu. Tekst je uključivao i pravo obiju država na zadržavanje eventualno osvojenog teritorija, uz vrhovno zapovjedništvo monarha koji se u trenu bitke nalazi na bojištu.¹⁶¹ Niti godinu dana kasnije, približavanje goleme turske vojske dalo je objema zemljama priliku da pokažu koliko su ozbiljne u poštivanju ugovornih obveza.

U srpnju 1683. godine golema je turska vojska pod zapovjedništvom Kara-Mustafe započela s opsadom Beča. Znajući da će Francuska mirno promatrati pad grada u turske ruke,¹⁶² Leopold I zatražio je pomoć od Sobieskog, dok je druga vojska sastavljena od vojnika iz Svetog Rimskog Carstva marširala prema Beču sa sjeverozapada Njemačke. Uz pravo na vrhovno zapovjedništvo, Sobieski je od Leopolda dobio i preko milijun dukata za dodatnu mobilizaciju, nadoknađivši tako novo odbijanje litavskog hetmana Paca da u pomoć Beču pošalje litavsku vojsku.¹⁶³ U dobro koordiniranoj akciji snage Karla Lotaringijskog i Jana Sobieskog nanijele su 12. rujna 1683. godine strahovit poraz Osmanlijama, pri čemu je veličanstveni juriš poljskih husara s vrha Kahlenberga ušao u svjetsku vojnu povijest. Sobieski je Turke nastavio progoniti kroz Ugarsku, zarobivši pritom golem ratni plijen, uz potpuno uništenje Kara-Mustafine vojske, čime je *de facto* označen kraj osmanlijskih osvajanja i početak turskog povlačenja prema Bosporu.¹⁶⁴ Vijest o koalicijskom trijumfu preko noći je dovela do golemog porasta ugleda *Rzeczpospolite* u Europi, pri čemu su se monarsi i papa natjecali u laudama za Sobieskog.

2.4.4 PRAVI ČOVJEK NA KRIVOM MJESTU

Međutim, kao i u slučaju Cudnówa 1660. godine, Republika niti ovaj put nije znala naplatiti veliki vojni uspjeh, propustivši tako posljednju priliku za konsolidaciju, nužnu za pariranje rastućoj snazi svojih apsolutističkih susjeda. Umjesto da golemu moć proizašlu iz

¹⁶⁰ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 545-46

¹⁶¹ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 546-47

¹⁶² Zamoyski (1993): 188

¹⁶³ Davies (1982): 481

¹⁶⁴ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 549

trijumfa nad Turcima iskoristi za reformu države, utvrđivanje južne granice i okretanje Baltiku i Ukrajini, Sobieski se odlučio na nastavak rata s Osmanlijama na teritoriju Ugarske i Moldavije. Koalijska ofanziva rezultirala je pobjedom kod Parkanyja i zauzećem Esztragona, no zbog golemih gubitaka daljnji prodor na jug ubrzo više nije bio moguć.¹⁶⁵ Istovremeno, hetmana zapadne Ukrajine Stefana Kunickog u Moldaviji su teško porazili Tatari, zbog čega ga kozački starješine osuđuju na smrt. Zbog propasti kozačkog pohoda ubrzo je u zapadnoj Ukrajini započeo novi ciklus pobuna.¹⁶⁶

Odlučnost da nastavi borbe s Turcima i Tatarima Sobieski je ponovo demonstrirao godinu kasnije, kada zajedno s Austrijom, Venecijom i Vatikanom osniva Svetu Ligu, s ciljem potpunog protjerivanja muslimana s kontinenta.¹⁶⁷ Međutim, zabrinut ambicijama Sobieskog Leopold I je ubrzo odustao od ofanzivnog rata na Dunavu, dok je *Rzeczpospolita* uvučena u iscrpljujuće kampanje u Moldaviji i Transilvaniji. Poljsko-austrijsko udaljšavanje nije promaklo Francuskoj koja je iste godine obnovila kontakte s Varšavom, no osim sumnjivih obećanja o francuskoj pomoći i braku Jakuba Sobieskog s rođakinja Louisa XIV, Sobieski od Francuske nije imao nikakve konkretne koristi. Iscrpljena poljska vojska u Moldaviji zbog velikih je gubitaka unatoč određenim uspjesima prisiljena na povlačenje, dok je prazna državna blagajna isključila mogućnost gušenja nereda u Ukrajini. Iz ruske perspektive, okolnosti za inicijativu u Ukrajini postale su u ovom trenutku idealne.¹⁶⁸

Unatoč postizanju iznimno povoljnog mira u Andrusovu 1667. godine, car Aleksej Mihajlovič je znao da taj sporazum bez ratifikacije u Sejmu nema gotovo nikakvu težinu. Moć Sobieskog i sjećanje na katastrofu iz 1660. godine brinule su Kremlj, osobito u situaciji u kojoj ruske vojske još nisu dosegle prijašnju snagu. Istovremeno, Sobieski je preko svojih diplomatskih veza bio i više nego upoznat sa stanjem u Rusiji, a mir u Andrusovu u Republici je ionako doživljen kao privremeno stanje, koje će *Rzeczpospolita* odlučnom akcijom bez sumnje okrenuti u svoju korist.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Gieysztor, A. (et al.) (1979): 222

¹⁶⁶ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 548

¹⁶⁷ Davies (1982): 486

¹⁶⁸ Reddaway, W.F. (et al.) (1950): 550

¹⁶⁹ Davies (1982): 345

Premda Ukrajina nije bila u središtu njegovih interesa, Sobieski je odlično razumio njezinu kompleksnost i važnost za Republiku. Upoznat s kozačkim jedinstvom i samosviješću, Sobieski je na početku svoje vladavine razmatrao opciju potpunog osamostaljenja Ukrajine, no znajući da će time izazvati bijes magnata, odlučio je Kozacima dati minimalne privilegije i iskoristiti ih za rat s Tatarima i Turcima.¹⁷⁰ U međuvremenu, Rusija je kroz dva desetljeća strpljive politike učvrstila svoj položaj u istočnoj Ukrajini i pritom u pravilnim vremenskim intervalima postepeno smanjivala kozačke privilegije.¹⁷¹ Znajući da Sobieski Kozacima ne može ponuditi status koji imaju pod Moskvom, car je strpljivo čekao priliku da *Rzeczpospoliti* nametne ratifikaciju Andrusova, dok je zauzetost Sobieskog ratovima na jugu postepeno smanjivala strpljenje Kozaka na zapadnoj obali Dnjepra.

U proljeće 1686. godine postalo je jasno da je moldavska politika Sobieskog bila velik i skup promašaj. Kraljeva želja da Moldaviju pretvori u vazala naišla je na jak otpor magnata, a njegovo nastojanje da titulu hospodara osigura za sina Jakuba nije naišlo na odobravanje Sejma. Istovremeno, moldavski je gospodar Cantemir u nastojanju da se otrgne od Sobieskog ponudio vjernost i Austriji i Turskoj, pokušavajući paralelno preko kozačkih veza izazvati rusko-poljski rat i iskoristiti situaciju za osiguravanje nasljednog prijestolja u Moldaviji.¹⁷² Dodatni problem predstavljali su Tatari, koji su u periodu između 1686. i 1690. godine nesmiljeno pljačkali Podoliju, Moldaviju i Transilvaniju.¹⁷³

Nered u Moldaviji, sve manja potpora šljahte Sobieskom i sve jači tursko-tatarski pritisak u zapadnoj Ukrajini u potpunosti su isključili mogućnost promjene situacije u istočnoj Ukrajini i korekciju granica određenih u Andrusovu 1667. godine. Rezultat takve situacije bio je *Vječni mir*, potpisan između carskih izaslanika i visokih predstavnika *Rzeczpospolite* u Moskvi u svibnju 1686. godine. Rusija je na ovaj način potvrdila dobitak Kijeva, Staroduba, Poltave i Smolenska, uz potpunu vlast nad Kozacima istočno od Dnjepra i garanciju vjerske slobode za sve pravoslavce unutar Republike. Zauzvrat, Rusija je *Rzeczpospoliti* isplatila poveću reparaciju i obvezala se na nikada ostvarenu zajedničku akciju protiv Turaka.¹⁷⁴

¹⁷⁰Sulima-kamiński (1993): 192

¹⁷¹Sulima-Kamiński (1993): 197

¹⁷²Sulima-Kamiński (1993): 234

¹⁷³Sulima-Kamiński (1993): 236

¹⁷⁴Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 551

Kratkoročno, Republika je na ovaj način osigurala mir na istočnoj granici prije nastavka borbe s Turcima. Dugoročno međutim, *Vječni mir* bio je kulminacija četrdesetogodišnje krize *Rzeczpospolite*, pri čemu se ravnoteža sila u istočnoj i jugoistočnoj Europi nepovratno promijenila. Moskva je pripajanjem istočne Ukrajine po prvi put došla u izravan kontakt s Osmanlijama, što će u narednom stoljeću jako utjecati na kreiranje pragmatične protuturske politike i sustavno širenje ruskog utjecaja prema Vlaškoj i Balkanu. Osim toga, iznimno plodna zemlja između Dnjeptra i Dona osigurala je caru snažnu poljoprivredno-ekonomsku bazu, dok će sve jači pritisak na Kozake i sve veće vojno prisustvo Rusa postepeno dovesti do potpunog ukidanja kozačke autonomije.

S druge strane, Sobieski se nakon *Vječnog mira* ponovo okrenuo aktivnostima Svete Lige, no njegova upornost nije rezultirala značajnijim uspjehom. Kraljeva nastojanja da Republici vrati Kamieniec Podolski naišla su na nebrojene vojno-političke prepreke, a postepeni vojni razlaz s Austrijom rezultirao je krahom nove moldavske kampanje i prije njenog planiranog početka 1687. godine. Četiri godine kasnije, već prilično bolesni kralj krenuo je u novi moldavski pohod, no tursko odbijanje bitke i teški vremenski uvjeti uskoro su ga prisilili na povlačenje. Propast drugog moldavskog pohoda ujedno je označila kraj ofanzivnih akcija Republike i okretanje obrani od tatarskih i turskih uleta. Sobieski je u obrambenom ratu ponovo pokazao svoju vojničku sposobnost i postigao značajne uspjehe kod Soroke i Lavova, no dugoročno gledano, *Rzeczpospoliti*je rat s Turcima i Tatarima donio isključivo štetu.¹⁷⁵

Potpuno različito od Sobieskog, Leopold I je u potpunosti iskoristio vojno-političku situaciju proizašlu iz koalicijskog uspjeha 1683. godine. Svetu Ligu koristio je prvenstveno kao sredstvo diplomatskog pritiska na Portu i Versailles, pri čemu Austrija nakon 1684. godine Sobieskom nije pružila nikakvu stvarnu pomoć u ratovima s Turcima i Tatarima. Na diplomatskom planu, Leopold je svoje poljske saveznike potkopavao u svakoj prilici, sklopivši između 1675. i 1686. godine niz tajnih ugovora s Brandenburgom i Rusijom.¹⁷⁶ Cilj tih ugovora bilo je sprečavanje reformi nužnih za stabilizaciju Republike, što je uz poslovično korumpirani Sejm i zlouporabu prava *liberum veto* Beču, Berlinu i Moskvi gotovo garantiralo uspjeh. Još važnije, iscrpljenost poljske i turske vojske međusobnim sukobima otvorilo je priliku za

¹⁷⁵Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 553

¹⁷⁶Gieysztor, A. (et al.)(1979): 222

austrijski prodor u Ugarsku, što će Beč uz sjajno tempiranje akcija i nemali doprinos vojnog genija Eugena Savojskog do kraja 17. stoljeća iskoristiti u najvećoj mogućoj mjeri.

Istovremeno, Jana Sobieskog je osim uznapredovale bolesti pritiskalo i sve teže unutarnje stanje u zemlji. Buntovni magnati svoj su prkos kraljevskoj moći iskazivali odbijanjem slanja svojih trupa u moldavske kampanje, dok su na unutarnjem planu činili sve kako bi spriječili rojalističke reforme i nasljednu monarhiju o kojoj je Sobieski maštao. U tome su dobivali nemalu pomoć Brandenburga i Austrije, pri čemu je Beč otišao toliko dalekoda je praktički organizirao neuspjeli pučprotiv Sobieskog 1690. godine.¹⁷⁷ S druge strane, probuđeni francuski interes za Republiku rezultirao je kratkom obnovom sporazuma u Jaworówu 1691. godine, no strah Francuza od jačanja kralja i saveza centralizirane Republike s apsolutističkom Austrijom ubrzo je značio konačni razlaz *Rzeczpospolite* i Francuske. Ipak, francuska struja u Sejmu ostala je i nakon poljsko-francuskog udaljavanja snažno zastupljena, pri čemu su oštre međusobne optužbe austrijske i francuske stranke bile voda na mlindestruktivnim težnjama Austrije i Brandenburga.¹⁷⁸

Uz otpor magnata reformama i austrijsko-francuska potkapanja, uzrok neuspjeha Jana Sobieskog ležao je i u nemogućnosti da političkim brakom osigura dinastičko nasljeđe za svoje potomke. Između 1689. i 1691. godine propala su njegova nastojanja da sina Jakuba oženi pripadnicom klana Radziwiłła (udala se za Hohenzollerna) ili transilvanijskom princezom (udala se za Habsburga), čime je izgubljena mogućnost stvaranja snažne vojno-ekonomske platforme za ostvarivanje rojalističkih ambicija.¹⁷⁹ S druge strane, buduće političko jačanje Brandenburga-Prusije i teritorijalno širenje Austrije uvelike su omogućeni upravo zahvaljujući bračnim vezama s Litvom i Transilvanijom.

Posljednje godine svoje vladavine teško bolesni Jan III Sobieski proveo je promatrajući stalne prepirke u Sejmu, udaljavajući se sve više od sina Jakuba, čije su osobne ambicije bile utemeljene na nespretnom balansiranju između Francuske, Austrije i Švedske. Neuspjeh Jakubovih nastojanja doveo je do njegovog sukoba s majkom Marijom Kazimirom, dok se istovremeno *Rzeczpospolita* gušila u dugovima i po tko zna koji put tonula u potpuni kolaps.

¹⁷⁷Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 552

¹⁷⁸Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 553

¹⁷⁹Davies (1982): 491

Bolesni kralj bio je upoznat i s tajnim rusko-tatarskim pregovorima, čiji je neuspjeh doveo do novog vala tatarskih pljački s obje strane Dnjepra.¹⁸⁰

Smrt Jana III Sobieskog u lipnju 1696. godine označila je kraj svih nadanja da Republika može spasiti samu sebe od propasti. Veliki ratnik posljednje je dane života proveo promatrajući raspad svog životnog djela, a njegovi veličanstveni vojni uspjesi ostali su zasjenjeni njegovim političkim propustima. Period svoje vladavine Sobieski je obilježio iznimnom energijom, oštroumljem i snažnim osjećajem patriotizma, no konstantni ratni napori i sukladno s njima sve manja potpora šljahte rezultirali su kaosom koji u trenu njegove smrti nije bio ništa manji u odnosu na moment u kojem je stupio na tron. Međutim, za razliku od 1674. godine, za *Rzeczpospolitu* 1696. godine više nije bilo vremena za popravni ispit.

Prepoznavši najveću prijetnju za Republiku u obnovljenim apetitima Osmanlija i sve češćim tatarskim upadima, Sobieski je dva desetljeća života i vladavine posvetio protjerivanju nevjernika s europskog kontinenta, zanemarujući pritom narasle apetite pravoslavnih i protestantskih susjeda. Istovremeno, za Republiku ključno pitanje Ukrajine prepustio je odanim i sposobnim suradnicima, no njihov angažman nije bio dovoljan za borbu s efikasnim i beskrajno strpljivim diplomatskim aparatom moskovskog cara.¹⁸¹ Francuske spletke kraljeve supruge rezultirale su trajnim gubitkom utjecaja u Prusiji, dok je politička naivnost demonstrirana u odnosima s Austrijom Republici zauvijek zatvorila vrata Podunavlja.

Pa ipak, vladavina Jana III Sobieskog ne može se analizirati isključivo kroz prizmu njegovih pogrešnih prosuda. Kompleksnu kraljevstvu ličnost krasila je golema i često samoubilačka tvrdoglavost, no još su češće do izražaja dolazile njegove neosporne sposobnosti i izniman vojnički talent. Sjajno obrazovanje, bistrina uma i gotovo pjesnička suptilnost Jana Sobieskog najbolje su sačuvani u stalnoj pismenoj korespondenciji sa svojom francuskom suprugom Marijom Kazimirom,¹⁸² dok je njegovo beskrajno povjerenje u šaćicu najodanijih suradnika poput biskupa Wyszki i diplomata Dowmonta ostalo jednako od prvog do zadnjeg dana njegove vladavine.¹⁸³

¹⁸⁰Sulima-kamiński (1993): 254

¹⁸¹Sulima-kamiński (1993): 96

¹⁸²Davies (1982): 475

¹⁸³Sulima-kamiński (1993): 170

Na unutarnjepolitičkom planu, Sobieski jebio prvi vladar nakon Bathoryja koji se makar i kratkotrajno mogao osloniti na masovnu potporu šljahte, pri čemu su izravni plodovi njegove vojne reforme bile nebrojene pobjede nad Tatarima i Turcima, s kulminacijom u veličanstvenom razbijanju opsade Beča. Zauvijek otjeravši Tatare i Turke iz Poljske, Sobieski je uvelikedoprinjeo ekonomskoj i kulturnoj obnovi zemlje, pri čemu nije štedio vlastitogolemo bogatstvo.¹⁸⁴ Unatoč konstantnoj napetosti u vezama s Rusijom i Brandenburgom, tijekom čitave vladavine pokazao je zavidnu toleranciju prema protestantima i pravoslavicima, dok je ukrajinske židove zaštitio od ponavljanja pokolja iz doba ustanka Hmeljnickog.¹⁸⁵ Ne manje važno, u kolektivnom sjećanju Poljaka ostao je simbol uspješnog otpora stranim silama, što će u periodu podjela Poljske biti od neprocjenjive važnosti za očuvanje poljske nacionalne svijesti.

2.5 PREDVEČERJE KATAKLIZME

Gotovo četrdeset godina neprekidnih sukoba s Kozacima, Šveđanima, Rusima, Tatarima i Turcima ostavilo je teške i trajne ožiljke na tkivu *Rzeczpospolite*. Rijetki predasi su umjesto obnove iscrpljene zemlje donijeli građanske ratove, glad i epidemije, što je uzrokovalo drastičan demografski pad, kolaps vanjske trgovine i potpunu ekonomsku stagnaciju. Spojeni sa smrću Jana Sobieskog, navedeni će čimbenici na kraju 17. stoljeća Republiku prepustiti na milost i nemilost susjednim silama, čime započinje faza potpunog propadanja zemlje.

2.5.1 EKONOMSKI, DEMOGRAFSKI I TERITORIJALNI GUBICI 1648.-1696.

Ustanak Hmeljnickog 1648. godine praktički je paralizirao poljoprivrednu proizvodnju u Ukrajini, dok je njen oporavak u narednim desetljećima usporen kozačkim pokoljima, tatarskim porobljavanjem i iseljenjem preostalog stanovništva na istok. Kada se na to 1654. godine nadovezala ruska, a zatim i švedska invazija, *Rzeczpospolita* se preko noći iz bogate i plodne zemlje pretvorila u spaljenu i opljačkanu pustoš. Švedska okupacija Pomeranije i Prusije grubo je prekinula snažnu baltičku trgovinu žitom, dok je švedsko zauzimanje poljskih gradova uz Vislu označilo početak neviđenog grabeža, pri čemu je Republika lišena većine materijalnih dobara.

Trinaest godina rata s Rusijom u potpunosti je opustošilo Litvu i dolinu Dnjepra, a ratovi s Turcima sedamdesetih i osamdesetih godina pretvorili su čitavu zapadnu Ukrajinu u beskrajno

¹⁸⁴Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 554

¹⁸⁵Gieysztor, A. (et al.)(1979): 228

bojište, uz minimalnu ekonomsku aktivnost. O gospodarskom kolapsu zemlje najbolje govori podatak da u čitavoj Republici 1688. godine nije radila niti jedna kovnica novca,¹⁸⁶ dok je ukupna trgovina u zemlji 1700. godine iznosila jedva trećinu vrijednosti iz prve trećine 17. stoljeća.¹⁸⁷

Izravna posljedica ratova bio je i strahovit pad broja stanovnika, pri čemu je podjednako patilo žiteljstvo svih dijelova *Rzeczpospolite*. Na uobičajeno tatarsko porobljavanje u Ukrajini nadovezali su se pokolji čitavih sela i tisuća poljskih plemića tijekom kozačkih ustanaka, pri čemu je uz Poljake kao nikada prije stradala brojna židovska zajednica, od ranije u sukobu s pravoslavnim seljaštvom.¹⁸⁸ Ratovi s Rusijom ispraznili su ionako rijetko naseljenu Litvu, o čemu svjedoči preko tristo tisuća Poljaka i Litvanaca smještenih u zarobljeničkim četvrtima Moskve 1655. godine,¹⁸⁹ dok je švedska invazija 1655. godine nadmašila sve prijašnje, odnijevši nevjerojatna tri milijuna života ili četvrtinu od ukupnog broja stanovnika zemlje.¹⁹⁰ Na ovaj način *Rzeczpospolita* je s više od dvanaest milijuna stanovnika 1648. godine spala na jedva pet milijuna 1670. godine, što iznosi pad od nevjerojatnih 60%, pri čemu su najgore prošli manji i srednji gradovi, izgubivši i do 70% žitelja.¹⁹¹

Sukladno iznimno nepovoljnom miru u Andrusovu i njegovoj potvrdi u Moskvi 1686. godine, Republika je Rusiji prepustila gotovo četvrtinu ukupnog teritorija. Privremena turska okupacija zapadne Ukrajine oduzela je zemlji još petinu površine, no tursko povlačenje na jug vratilo je do kraja stoljeća *Rzeczpospoliti* većinu izgubljenih područja. Mirom u Velavici Prusija je osim samostalnosti dobila i grad Elbląg, pri čemu je od nevelikog teritorijalnog gubitka za Republiku mnogo pogubniji bio postupni gubitak utjecaja na gradove na Baltiku.¹⁹² Uzmemo li u obzir da je površina *Rzeczpospolite* prije ustanka Hmeljnickog iznosila oko 990.000 km², a da je nakon *Vječnog mira* svedena na 730.000 km², lako ćemo izračunati da je Republika u manje od pola stoljeća izgubila gotovo 27% teritorija.¹⁹³

¹⁸⁶Gieysztor, A. (et al.)(1979):225

¹⁸⁷Zamoyski (1993): 175

¹⁸⁸Davies (1982): 441

¹⁸⁹Sulima-kamiński (1993): 166

¹⁹⁰Zamoyski (1993): 176

¹⁹¹Gieysztor, A. (et al.)(1979): 223

¹⁹²Davies (1982): 462

¹⁹³Gieysztor, A. (et al.)(1979): 223

2.5.2 REPUBLIKA NAKON SOBIESKOG

Smrt Sobieskog značila je da iscrpljenu Republiku čekaju prvi kraljevski izbori nakon više od dvadeset godina, pri čemu su špekulacije o novom monarhu započele još za njegova života. Potpuno otvorena za manipulacije Moskve, Beča, Berlina i Pariza, *Rzeczpospolita* se pretvorila u arenu u kojoj su se strani interesi razorno pomiješali sa sebičnim interesima litavskih velikaša, pri čemu su se ubrzo iskristalizirala dva glavna kandidata za novog monarha.

Oslanjen na potporu francuske stranke i magnatskih klanova Sapieha, Radziejowskih i Lubomirskih, kao najveći favorit za kralja istaknut je François Louis Bourbon de Conti, dok je kandidatura njegovog rivala Jakuba Sobieskog bila obilato potpomognuta od strane austrijske struje i habsburškog cara.¹⁹⁴ Zbog Jakubove nepopularnosti francuski je kandidat odnio pobjedu, no prije nego što se vojvoda de Conti uopće iskrcao s broda u Gdańskoj luci, intervencijom Petra Velikog u Krakovu je za kralja okrunjen treći kandidat, saski izbornik Friedrich I August.¹⁹⁵ Za ionako nezainteresiranog francuskog velikaša to je bilo dovoljno da odustane od bilo kakvih pretenzija na poljski tron, dok je za Republiku to značilo nekoliko mjeseci međusobnih borbi litavskih magnata, povremeno potpomognutih, a povremeno u ratu s ruskim i saskim odredima.

Kaotični izbori napokon su okončani kada su u rujnu 1697. godine iscrpljeni litavski magnati uspjeli postići krhki kompromis, nakon čega je saski izbornik Friedrich I August kao August II okrunjen za poljskog kralja.¹⁹⁶ Time započinje novo razdoblje u povijesti *Rzeczpospolite*, obilježeno prvenstveno postupnim gubitkom političke samostalnosti, pri čemu je njemački monarh na čelu posve uzdrmane Republike bio nedovoljno jak da pruži značajniji otpor rastućem utjecaju Rusije, Brandenburg-Prusije i Austrije.¹⁹⁷

Budući da okolnosti vladavine Augusta II uvelike nadilaze opseg ovog rada, njegova krunidba ujedno predstavlja završnu točku analize *Rzeczpospolite*. U narednim poglavljima slijedi pokušaj analize događaja koji su Rusiju pretvorili u europsku silu, dok će se uzrocima potonuća *Rzeczpospolite* nakratko vratiti u zaključku.

3. PERSPEKTIVA DRUGA: RUSIJA

¹⁹⁴Sulima-Kamiński (1993): 261

¹⁹⁵Gieysztor, A. (et al.)(1979): 235

¹⁹⁶Sulima-Kamiński (1993): 272

¹⁹⁷Gieysztor, A. (et al.)(1979): 239

Za razliku od *Rzeczpospolite* i njene velike moći, proizašle iz unije u Lublinu i poduzetnosti kralja Stefana Bathoryja, položaj Velike Moskovske Kneževine na kraju 16. stoljeća bio je iznimno nezavidan. Vidljivo oslabljena smrću boležljivog carevića Fedora i izumiranjem dinastije Rjurikoviča 1598. godine, Moskva je upala u opasan vrtlog boljarskih sukoba, na koji su se ubrzo nadovezale epidemije, glad te vojne i seljačke bune.¹⁹⁸ Kratke vladavine Borisa Godunova i Vasilija Šujskog nisu uspjele stabilizirati golemu zemlju, a kada su se na unutarnje probleme nadovezali tatarski upadi, švedski napad na Livoniju i sprega litavskih magnata i poljskog kralja sa sumnjivim domaćim pretendentima na carski tron, činilo se da stoljećima strpljivo građena Kneževina nezaustavljivo tone u propast.

Svim problemima unatoč, Rusija je pokazala zadivljujuću snagu i počevši od izbacivanja poljsko-litavskih odreda iz Moskve i ustoličenja nove dinastije 1613. godine nezaustavljivo krenula u transformaciju iz zabačene države na rubu civiliziranog kršćanskog svijeta u moćno euroazijsko carstvo. Uspjehu Romanovih uvelike su pomogli duga tradicija neupitne poslušnosti njihovih podanika i rigidan centralni aparat upravljanja, što je u kombinaciji s nevjerojatnom upornošću i pravovremenim reakcijama na posrtaj svojih rivala - prije svih *Rzeczpospolite* - u samo pedeset godina rezultiralo golemim teritorijalnim dobitcima i podjednako golemim porastom ugleda Rusije na političkoj karti Europe.

U narednim poglavljima pokušat ću analizirati čimbenike najzaslužnije za uspon Rusije u red velesila, pri čemu će naglasak biti na političko-vjerskoj strukturi ruske države, kompleksnom međudjelovanju Moskve i Varšave i proturječnostima rusko-kozačkih odnosa.

3.1 BAŠTINA IVANA GROZNOG I VREMENA SMUTNJE

Smrt Ivana Groznog 1584. godine i kriza vlasti koja je zatim uslijedila zatekle su Rusiju u krajnje delikatnom položaju. Iscrpljena terorom *opričnine* i dugim ratovima s Tatarima, Šveđanima i Litvom, Rusija je krajem 16. stoljeća ušla u period žestokih borbi boljarskih klanova, pri čemu je ionako krhka privreda uslijed konstantnog ratnog pustošenja praktički prestala davati znakove života.¹⁹⁹ Regentstvo nekoliko istaknutih boljara tijekom vladavine bolesnog cara Fedora Ivanoviča obilježeno je njihovim međusobnim rivalstvom i postupnim

¹⁹⁸Hosking (2001): 135

¹⁹⁹Hosking (1997): 56

raspadom centralnog sustava vlasti, dok su korupcija i dezerterstvodoveli do ozbiljnog opadanja ruske vojne moći. Smrću Fedora Ivanoviča 1598. godine zemlja je ušla u period koji je u povijesti ostao zabilježen kao *vrijeme smutnje*, odnosno najveću krizu od mongolske invazije u 13. stoljeću, pri čemu je životna ambicija Ivana Groznog da kroz kontrolu boljara, rast poljoprivredne proizvodnje i široku vojnu obvezu osigura apsolutnu moć moskovskog vladara doživjela potpuni krah.²⁰⁰

Pa ipak, nekoliko procesa započetih u 16. stoljeću davali su nadu da zemlja može prebroditi krizu i, sukladno planovima svojih ambicioznih vladara, ponovo krenuti putem povratka svih zemalja Kijevske Rusije pod vlast moskovskog cara. Nepregledna prostranstva Sibira kozački su odredi u carskoj službi tijekom 16. stoljeća osvajali upravo zapanjujućom brzinom, dok su kanati Kazan i Astrahan, stari neprijatelji Moskve, satrani u pobjedničkim pohodima Ivana Groznog, čime je zadobivena kontrola čitavog toka Volge.²⁰¹ Na taj način, teritorij Rusije je do 1600. godine u odnosu na 15. stoljeće povećan nevjerojatnih dvanaest puta, pri čemu je pomicanje granica daleko od matičnih moskovskih zemalja otežalo kontrolu nad stanovništvom zemlje, ali istovremeno i smanjilo mogućnost tatarskog upada s juga.²⁰² Golema prirodna bogatstva i iskustvo vladanja nad pokorenim narodima pokazat će se neprocjenjivo važnima za Moskvu tijekom 17. stoljeća, u kojem će se širenje zemlje nastaviti još većom brzinom.²⁰³

Još važnijim od teritorijalnog širenja pokazao se proces religijske emancipacije Moskve, s kulminacijom u uzdizanju Moskve u rang pravoslavne patrijaršije 1589. godine.²⁰⁴ Na taj način, moskovska crkva je svoj utjecaj prenijela i na vanjskopolitički plan, što će se tijekom pobune Hmeljnickog pokazati ključnim za pridobivanje Kozaka i kontrolu Ukrajine. Osim toga, preuzimanje vjerskog primata od Carigrada otvorit će Rusiji u 17. i 18. stoljeću vrata Vlaške i Balkana, pretvarajući ruskog cara u zaštitnika svih pravoslavaca Europe.

3.1.1 GODUNOV I ŠUJSKI

²⁰⁰Hosking (1997): 54

²⁰¹Riasanovsky (2000): 194

²⁰²A.N. Saharov et al. (1999):

²⁰³Hosking (2001): 142

²⁰⁴Riasanovsky (2000): 198

Unatoč tome što su Rusijom vladali u *vremenu smutnje*, pedesetak godina prije događaja koje obuhvaća ovaj rad, neki aspekti vladavina Borisa Godunova i Vasilija Šujskog imat će dalekosežne posljedice za Rusiju u drugoj polovici 17. stoljeća.

Važan moment u vladavini Borisa Godunova je njegovo nastojanje da pomoću veza sa Zapadom i dovođenja zapadnih stručnjaka nadoknadi kulturno-tehnološku zaostalost Rusije.²⁰⁵ Hermetički zatvorena zemlja za Godunova se po prvi put otvorila europskom utjecaju, što je u kasnijem tijeku 17. stoljeća dovelo do pobune tradicionalističkih elemenata, ali i do postupne modernizacije državnog i vojnog aparata, osobito vidljive tijekom radikalne vladavine Petra Velikog.

S druge strane, Godunov je odlukom da privremeno ograniči pravo seljaka na selidbu udario temelje rigidnog ruskog kmetstva pri čemu je, osim vezanja seljaka za zemlju, po prvi put omogućio plemstvu da hvata i kažnjava odbjegle seljake. Seljački položaj u narednim se desetljećima postupno pogoršavao, što je dovelo do trajne zabrane selidbe u prvim godinama vladavine Alekseja Mihajloviča. Istovremeno, na južnoj se granici Godunov sve više oslanjao na donske Kozake, nastojeći ih postepenopotčiniti carskoj volji. Ovakva dvostruka politika Moskve prema Kozacima obilježit će čitavo 17. stoljeće.²⁰⁶

Na vanjskopolitičkom planu Godunov je u Livoniji nasljedio rat sa Šveđanima, dok je pojava prvog „lažnog Dimitrija“ pred vrata Moskve dovela vojske *Rzeczpospolite*.²⁰⁷

Nastojanja Zygmunta III da preko drugog „lažnog Dimitrija“ ruski tron osigura poljskoj kruni obilježila su velik dio vladavine Vasilija Šujskog. Suočen s poljsko-litavskim prodorom, švedskim širenjem na Baltiku i tatarskim upadima s juga, Šujski je najveću prijetnju vidio u ambicijama poljskog kralja, pri čemu je vrijeme za pregovore s Republikom kupovao teritorijalnim ustupcima Švedskoj. Njegovo svrgavanje 1610. godine rezultat je manjka potpore u zemlji, pri čemu se velik dio boljara i Kozaka zakleo na vjernost Zygmuntu,²⁰⁸ no ustrajnost Šujskog u otporu *Rzeczpospoliti* i njegovo zatočenje u Varšavi urodili surastom otpora zemlje poljskoj vlasti i kasnijem protjerivanju poljsko-litavskih odreda iz Moskve.

²⁰⁵ M.M. Gorinov et al. (1999): 85

²⁰⁶ Hosking (1997): 59

²⁰⁷ M.M. Gorinov et al. (2001): 85

²⁰⁸ A.N. Saharov et al. (1999): 213

3.1.2 UVOD U TRI RUSKO-POLJSKA RATA

Uplitanje Republike u unutarnja pitanja Rusije rezultat je rivalstva Moskve i Litve u 15. i 16. stoljeću, pri čemu su pojave dvaju ruskih samozvanaca početkom 17. stoljeća ključno utjecale na budućnost odnosa dviju zemalja.

Prvi od samozvanaca, za kojeg se uglavnom smatra da je bio Grigorij Otrepjev, plemićki sluga kuće Romanov, pojavio se oko 1600. godine u Moskvi, tvrdeći da je Dimitrij, čudesno spašeni mrtvi sin Ivana Groznog.²⁰⁹ „Lažni Dimitrij“ ubrzo je privukao interes litavskih magnata, a prije svih Jerzyja Mniszecha, koji je u prelasku Otrepjeva na katoličanstvo i njegovom braku s Mniszechovom kćeri Marinom vidio priliku za širenje svojih posjeda na teritorij Rusije.²¹⁰ Potencijal „lažnog Dimitrija“ ubrzo su prepoznali i isusovci, nastojeći ga iskoristiti za širenje utjecaja Unijatske crkve na Rusiju, dok je kralj Zygmunt III u samozvancu prepoznao priliku da u sprezi sbuntovnim boljarima, nezadovoljnim Kozacima i potlačenim seljaštvom Moskvu potčini poljskoj kruni i osigura tron svojem sinu Władisławu.²¹¹ Smrt Godunova 1605. godine dovela je uz pomoć poljskog odreda „lažnog Dimitrija“ na rusko prijestolje, no samozvanac je zbog upitne lojalnosti brzo izgubio Zygmuntovu podršku te je, paviši u nemilost boljara, već usvibnju 1606. godine uhićen i smaknut.

Smrt „lažnog Dimitrija“ i krunidba Vasilija Šujskog na trenutak su maknuli Poljake iz Rusije, no na novo zaoštrenje odnosa nije trebalo dugo čekati. Dvogodišnja diplomatska aktivnost Moskve urodila je rusko-poljskim primirjem 1608. godine, no u pojavi još jednog „lažnog Dimitrija“ za *Rzeczpospolitą* se ubrzo stvorila nova prilika za prodor u Rusiju. Podrška Radziwiłła i Sapieha omogućila je Zygmuntu III da nered u Moskvi iskoristi za pohod u kojem je 1609. godine opsjeo Smolensk, dok su Šujskom neodani boljari počeli razmišljati o uvjetima pod kojima bi prihvatili vladavinu Władysława. Nastojanje Vasilija Šujskog da predajom Livonije osigura švedsku vojnu pomoć protiv Republike i drugog samozvanca propalo je nakon velike poljsko-litavske pobjede nad rusko-švedskom vojskom kod Klušina 1610. godine, što je ubrzo rezultiralo svrgavanjem Šujskog i dodatnim zaoštrenjem ruske krize.²¹²

²⁰⁹ M.M. Gorinov et al. (2001): 86

²¹⁰ Hosking (2001): 137

²¹¹ A.N. Saharov et al. (1999): 203

²¹² Hosking (2001): 140

Svrgnuće Šujskog potpuno je oslabilo Rusiju, što je Zygmuntu omogućilo da promijeni svoj plan i umjesto za sina, carsku krunu pokuša osigurati za sebe. Zarobivši metropolita Filareta, utjecajnog boljara i oca budućeg cara Mihaila Fedoroviča,²¹³ Zygmunt je gotovo osigurao vjernost boljarske dume i Kozaka, došavši tako na korak od spajanja Republike i Rusije u personalnu uniju. Međutim, Zygmuntovo odbijanje prelaska na pravoslavlje izazvalo je revolt među konzervativnim krugovima u Moskvi, pri čemu je patrijarh Germogen počeo otvoreno pozivati zemlju na otpor Poljacima. Njegov apel urodio je formiranjem dobrovoljačkih odreda u Nižnom Novgorodu, koji pod vodstvom trgovca Kuzme Minina i kneza Dimitrija Požarskog sklapaju *ad hoc* savez s Kozacima te do kraja 1612. godine uspjevaju protjerati većinu poljskih odreda s teritorija Kneževine.²¹⁴

U veljači sljedeće godine, *zemskij soboru* Moskvi, sastavljen od preko sedam stotina boljara, *djaka* i svećenika, izabrao je šesnaestogodišnjeg Mihaila Romanova za novog ruskog cara.²¹⁵ Stupanje mladog monarha na tron označilo je kraj *vremena smutnje*, a utjecaj metropolita Filareta, njegovog oca i *de facto* suvladara tijekom prva dva desetljeća Mihailove vladavine, omogućit će novom caru obnovu države i ustoličenje dinastije Romanovih kao neospornih vladara Rusije. Stabilnost vlasti proizašla iz izbora Mihaila Fedoroviča za cara dugoročno će se pokazati kao ključna prednost Rusije u ratovima s *Rzeczpospolitom*.

3.2 ROMANOV I OBNOVA ZEMLJE

Stupivši na tron, mladi Mihail Fedorovič dobio je u ruke golemu, iscrpljenu i nesređenu državu, na čijim su granicama i dalje vrebale švedska, poljsko-litavska i tatarska vojska. Međutim, spremnost boljara da se u svrhu uvođenja reda podrede carevoj volji dale su novom monarhu dovoljno prostora da preuzme sve konce vlasti i u desetak godina postupno stabilizira zemlju. Oslanjajući se ispočetka na potporu *zemskog sobora* i boljarske dume, Mihail se energično posvetio obnovi gospodarstva i rješavanju sukoba sa Švedskom i *Rzeczpospolitom*, dajući paralelno sve veću važnost diplomaciji na zapadu kontinenta, obrani od krimskih Tatara, odnosu s Portom i rješanju rastućeg kozačkog problema.²¹⁶

²¹³M.M. Gorinov et al. (2001): 87

²¹⁴Hosking (1997): 60

²¹⁵M.M. Gorinov et al. (2001): 88

²¹⁶Riasanovsky (2000): 175

3.2.1 NEOSPORNI AUTOKRAT

Za razliku od slučaja njegovih prethodnika Godunova i Šujskog, ustoličenje novog monarha prošlo je bez pitanja o smanjivanju opsega carske vlasti. Upravo suprotno, bankrotirana zemlja je žudila za čvrstom rukom, koja će pomoću obnovljenog državnog aparata aktivirati goleme prirodne i ljudske resurse, obnoviti poljoprivrednu i trgovačku djelatnost i ukloniti prijetnju novih stranih invazija. Ne manje važno, legitimitet Mihailove vlasti proizlazio je iz njegovog krvnog srodstva s Rjurikovičima, točnije, iz činjenice da je mladi monarh bio nećak Fedora Ivanoviča, dok je podršku pravoslavne crkve osigurao ugled njegovog oca, metropolita Filareta.²¹⁷

Kako bi ojačao strukturu države, Mihailse uz određene izmjene oslonio na ideje Ivana Groznog, pri čemu je temelj političkog i društvenog ustroja zemlje bila apsolutna vlast cara na snažnoj feudalnoj osnovi. Više od tri desetljeća Mihailove vladavine karakterizira sve teži položaj seljaka koje će Moskva postupno vezati za zemlju svojih gospodara, dok će boljarsku dumu i *zemskij sobor* postepeno zamijeniti *prikazy*, uže specijalizirani uredi za unutarnje i vanjske poslove.²¹⁸ Prva polovica 17. stoljeća donijela je i postupno opadanje značaja *mestničestva*, institucije u kojoj ugled obitelji uvjetuje poziciju u državnoj službi, što se pokazalo osobito pogubnim kada su obiteljske veze određivale vojne zapovjednike.²¹⁹ Istovremeno, uloga činovništva i *djaka* značajno će porasti, osobito zbog tendencije da od dvora odabrani pojedinci preuzmu ovlasti lokalnih samouprava i obranu granica, čime se do sredine 17. stoljeća carska vlast pretvorila u *de facto* tiraniju.²²⁰ Dokaz za ovu tvrdnju bit će brojni ustanci za vladavine Alekseja Mihajloviča.

Na sličan je način do sredine 17. stoljeća uspostavljena potpuna kontrola nad trgovinom u Rusiji. Prirodni resursi Sibira, Urala i Povolžja nudili su mogućnost golemog profita, no visoki porezi, državni monopoli i povlastice za strane trgovce nisu dopuštali potpuni zamah unutarnje trgovine.²²¹ Ipak, uska grupa povlaštenih veletrgovaca najvišeg ranga - tzv. *gostinnaja sotnja* - uspjela je tijekom 17. stoljeća stvoriti bajoslovna bogatstva, pri čemu je njihov položaj ovisio o

²¹⁷Hosking (2001): 141

²¹⁸M.M. Gorinov et al. (2001): 94

²¹⁹Riasanovsky (2000): 188

²²⁰Riasanovsky (2000): 194

²²¹Hosking (2001):150

potpunoj odanosti caru i bezuvjetnoj spremnosti na financiranje državnih vojnih pohoda. Najbolji primjer za uspješan odnos s državom predstavljali su klanovi Stroganovih, Nikitnjikovih i Šorinjih, kojima je veza s Kremljom osim materijalne koristi postupno omogućila i značajan politički utjecaj u zemlji.²²²

Vanjska politika Rusije u periodu Mihailove vladavine temeljila se na prilagođavanju trenutnoj konstelaciji snaga u istočnoj i sjevernoj Europi, uz jačanje kontakata sa Zapadom. Mihail je odmah po ustoličenju na tron pokrenuo veliku diplomatsku akciju i poslao osam poslanstava u nekoliko europskih prijestolnica, na Krim i u Istanbul, pokušavajući ispitati teren za moguća savezništva.²²³ Neposredni cilj ovih napora bilo je rasterećenje Rusije od švedskog i poljskog pritiska, dok se u kontaktima s Portom pokušalo isposlovati zaustavljanje tatarskih pljačkaških pohoda.

Odnosi sa Šveđanima riješeni su mirovnim sporazumom u Stolbovu u svibnju 1617. godine, pri čemu je Švedska Moskvi vratila Novgorod i dio okupiranih teritorija južno od jezera Ladoga i priznala Mihailu carsku titulu. Zauzvrat je Rusija Šveđanima predala Keksholm i Ivangorod, čime je Švedska stekla potpunu kontrolu nad istočnim Baltikom.²²⁴ Zahvaljujući superiornosti svoje odlične vojske, Švedska je ovim sporazumom do kraja 17. stoljeća osigurala dominaciju u Livoniji i Kareliji, no mir je caru omogućio da se suoči snadolazećom poljskom prijetnjom.

Neiskustvo ruskih poslanika demonstrirano u nekoliko neuspjelih pregovora s *Rzeczpospolitom* dovelo je 1618. godine do nastavka rusko-poljskog rata, no nakon kraćeg sukoba, dvije su države u siječnju 1619. godine sklopile u Deulinu mir u trajanju od četrnaest godina. Potpora Kozaka i šljahte osigurala je poljskom kralju vojnu nadmoć, uslijed čega je car potpisao gubitak Smolenska i Černigova.²²⁵ Zauzvrat, *Rzeczpospolita* je oslobodila metropolita Filareta, koji je odmah po povratku u Moskvu dobio titulu *Velikog Suverena*, da bi zatim bio uzdignut u rang moskovskog patrijarha.²²⁶

²²² M.M. Gorinov et al. (2001): 92

²²³ A.N. Saharov et al.) (1999): 214

²²⁴ A.N. Saharov et al.) (1999): 219

²²⁵ Riasanovsky (2000): 176

²²⁶ Hosking (2001): 153

Unatoč neuspjehu u nastojanju da vrati Smolensk, Moskva će u tri desetljeća između mira u Deulinu i ustanka Hmeljnickog pokazati zavidnu sposobnost učenja iz vlastitih pogrešaka, pri čemu će u svakom sljedećem sukobu s *Rzeczpospolitom* dotada nadmoćnog suparnika dovoditi u sve težu situaciju. Istovremeno, ured za vanjske poslove (*posol'skij prikaz*) konstantno je prikupljao podatke o raspoloženju Varšave, Stockholma, Istanbula, Bahčisaraja i Beča, nastojeći iz diplomatskih spletki izvući maksimalnu političku korist.²²⁷ Posebnu pažnju Moskve privukao je porast kozačke vojne aktivnosti dvadesetih i tridesetih godina, što je car vješto iskoristio za vlastite ciljeve.

3.2.2 IZMEĐU *RZECZPOSPOLITE*, ŠVEDSKE I OSMANLIJA

Promatrajući aktivnosti Moskve nakon 1619. godine, lako je primijetiti da je rusko koketiranje s Turcima i Šveđanima u pravilu bilo uvjetovano mogućnošću vojnog saveza protiv *Rzeczpospolite*, uz istovremeno nastojanje Mihaila Fedoroviča da diplomatskim putem trajno riješi problem Kozaka i Tatara. Glavni uzrok ovakvoj politici Kremlja bila je činjenica se da *Rzeczpospolita* nakon mira u Deulinu nije odrekla prava na ruski tron, pri čemu se nakon Zyguntivog neuspjeha 1612. godine Sejm pozivao na raniju zakletvu boljara Władisławu.²²⁸

Angažman Šveđana u Tridesetogodišnjem ratu otvorio je pitanje saveza s nekom od država protestantske koalicije, no pregovori s Engleskom i Nizozemskom nisu rezultirali značajnijim uspjehom. Francuska nastojanja da Rusiju uvuku u široku koaliciju protiv Beča mogla su djelovati privlačno, no konkretna korist od vezanja Moskve uz Pariz bila je krajnje upitna.²²⁹ S druge strane, rat između *Rzeczpospolite* i Osmanskog Carstva započeo 1620. godine otvorio je mnogo političkih mogućnosti, pri čemu je poboljšanje odnosa sa sultanom rezultiralo privremenim prestankom tatarskih upada u Rusiju. Velika poljsko-kozačka pobjeda kod Hotina odvratio je Portu od nastavka rata s *Rzeczpospolitom*, no ozbiljan pristup *posol'skog prikaza* omogućio je Moskvi nastavak dobrih odnosa s Istanbulom. Odras ovakvog stanja bio je rast tolerancije Porte na kozačke upade na Krim u narednim godinama i mogućnost zajedničke akcije protiv Republike u bliskoj budućnosti.

²²⁷ Sulima-kamiński (1993): 101

²²⁸ A.N. Saharov et al. (1999): 223

²²⁹ A.N. Saharov (et al. (1999): 229

Postupni porast ugleda Moskve urodio je plodom krajem 1631. godine, kada je švedski kralj Gustav Adolf zaključio da eventualni rusko-turski uspjeh u ratu s Republikom može ugroziti švedsku poziciju na Baltiku. Briljantni ratnik odlučio je stoga maksimalno iskoristiti zauzetost Istanbula ratovima u Iranu i Moskvi ponuditi zajedničku akciju protiv *Rzeczpospolite*, obećavši pritom caru obilatu pomoć u tehnici i iskusne njemačke plaćeničke odrede.²³⁰ Zaključivši da takav scenarij ne ugrožava rusko-turski odnos, Mihail Fedorovič spremno je pristao na švedski prijedlog, a smrt Zygmunta III početkom 1632. godine činila se idealnom prilikom za napad.²³¹

Okolnosti su se, međutim, vrlo brzo okrenule protiv Rusije. U jeku priprema za ofanzivu u Moskvu je stigla vijest o pogibiji Gustava Adolfa, što je ujedno značilo kraj švedsko-ruskog saveza. Ipak, *zemskij sobor* zaključio je da *interregnum* u *Rzeczpospoliti* predstavlja predobru priliku da bi se odustalo od rata, uslijed čega se Mihail Fedorovič odvažio samostalno napasti Republiku.

U studenom 1632. godine velika ruska vojska pod zapovjedništvom Mihaila Šejna započela je s opsadom Smolenska, no litavski odredi Krzysztofa Radziwiłła onemogućili su carskoj vojsci brzo zauzimanje utvrde.²³² Duga zima i dolazak svježih poljskih odreda predvođenih novim kraljem Władisławom prisilili su u ljeto 1633. godine Šejna da odustane od opsade i povuče vojsku na sjeveroistok. Istovremeno, usredotočenost Porte na Bliski istok i angažman Kozaka u ratu s Republikom kan Canibeg-Giraj je iskoristio za veliki pljačkaški pohod na Donu, što je značilo da glavnina ruskih snaga mora napustiti litavski front i suočiti se s tatarskom prijetnjom. Ovakva situacija rezultirala je pobunom dijela Kozaka, što je u siječnju 1634. godine značilo kraj pohoda i predaju ruske vojske.²³³ Izlaz iz teške situacije Moskva je bila prisiljena tražiti novim mirovnim sporazumom s *Rzeczpospolitom*.

Neuspjeh ruske ofanzive 1632. godine potvrđen je *Vječnim sporazumom*, sklopljenim u lipnju 1634. godine u selu Poljanovka. Uz potvrdu gubitka Smolenska, Rusija se

²³⁰Hosking (2001): 154

²³¹A.N. Saharov et al. (1999): 232

²³²Zamoyski (1993): 143

²³³A.N. Saharov et al. (1999): 236

obvezalaisplatiti *Rzeczpospoliti* pozamašnu odštetu, no odricanje Władysława od pretenzija na carski tron uvelike je umanjilo razmjere ruskog vojnog poraza.²³⁴

Zahvaljujući odustajanju poljskog monarha od ruskog trona, Romanovi su osigurali legitimitet svoje dinastije, nakon čega su se Mihail Fedorovič i patrijarh Filaret mogli posvetiti obnovi iscrpljene države. Manjak sredstava za *posol'skij prikaz* doveo je je privremenog prekida veza sa zapadnom Europom, što je pažnju cara u narednim godinama u potpunosti usmjerilo na događaje uz južne granice Rusije.²³⁵

Ključnim problemima za Moskvu u periodu neposredno nakon sporazuma u Poljanovki pokazali su se neefikasan porezni sustav i zastarjela vojska, no energičnost i proračunata politika cara uspjela je u narednih deset godina učvrstiti carsku vlast i stabilizirati zemlju. Visoki porezi tridesetih i četrdesetih godina značili su i veću mogućnost pobune, zbog čega se Mihail Fedorovič sve manje oslanjao na *zemskij sobor*, a sve više na ojačalo činovništvo i strane pješачke regimente. Na ovaj način, do sredine četrdesetih godina 17. stoljeća carski je aparat ponovo kontrolirao sva događanja u državi.²³⁶

Na vanjskopolitičkom planu, ojačali Kozaci predstavljali su za cara i problem i priliku. Problem je proizlazio iz činjenice da je sultan Murat IV pokazivao sve manje strpljenja za Zaporošce i njihove crnomorske akcije, pri čemu su i Porta i Bahčisaraj smatrali Moskvu odgovornom za huškanje Kozaka na Tatare. Istovremeno, nova linija fortifikacija (tzv. Belgorodska crta) donijela je Rusiji relativnu sigurnost od tatarskih upada, što je Kozake pretvorilo u prvoklasno političko oružje.²³⁷ Navedene okolnosti omogućile su caru da službeno osuđuje Kozake za njihove napade na Krim, dok ih je u stvarnosti nastojao iskoristiti za širenje ruskog utjecaja u Ukrajini.

Kada su Kozaci 1637. godine uz tajnu rusku pomoć osvojili crnomorsku luku Azov, Moskva se suočila s mogućnošću izravnog sukoba s Osmanlijama i Krimom. U takvim okolnostima, car je odlučio započeti pregovore o savezništvu s Władysławom, nadajući se da će savez *Rzeczpospolite* i Rusije natjerati Portu da dvaput razmisli o posljedicama slanja vojske u

²³⁴ Davies (1982): 459

²³⁵ A.N. Saharov et al. (1999): 238

²³⁶ Riasanovsky (2000): 177

²³⁷ A.N. Saharov et al. (1999): 239

Ukrajinu. Međutim, porast poljsko-kozačkih tenzija u zapadnoj Ukrajini i saznanje da Sejm nije ratificirao sporazum u Poljanovki nagnali su cara da nakon još jedne runde pregovora odustane od ideje poljsko-ruskog saveza. Istovremeno, Władisław je kozačko pitanje odlučio riješiti u preko saveza s Tatarima, što će dovesti do rasta protupoljskog raspoloženja u Moskvi četrdesetih godina.²³⁸

Kao što je vidljivo, komplicirana situacija u Ukrajini iziskivala je stalnu spremnost na promjenu savezništva, pri čemu se Moskva pokazala iznimno strpljivom i dalekovidnom. Nedostatak saveznika i manjak novca nagnali su Kremlj da se 1643. godine odrekne Kozaka i prisili ih da vrate Azov Osmanlijama, no ovaj ustupak bio je tek kupovanje vremena, nužnog za prikupljanje sredstava i formiranje nove ruske vojske.²³⁹ Kada su 1644. godine Tatari obnovili napade na južnu granicu Rusije, ponovo se otvorilo pitanje saveza s Republikom, no pregovori su tijekom 1645. godine privremeno pali u drugi plan zbog iznenadne smrti cara Mihaila Fedoroviča.

3.3 JEDAN CAR, DVIJE UKRAJINE, TRI PRSTA

U lipnju 1645. godine, na prijestolje je stupio Mihaelov šesnaestogodišnji sin Aleksej Mihajlovič, čime je Rusija ušla u iznimno dinamičan period svoje novovjekovne povijesti. Impulzivni mladi car bio je suočen s tatarskom prijetnjom, kozačkim pitanjem i teškim odnosom s *Rzeczpospolitom*, no oslonjen na svoju apsolutnu moć, jak birokratski aparat i pouzdane savjetnike, mladi monarh pokazao se potpuno sposobnim za njihovo rješavanje.²⁴⁰ Na unutarnjem planu, vladavinu Alekseja obilježit će njegovo nastojanje da razbije svaki otpor svojoj vlasti, pri čemu će se najvećim izazovima za carski režim pokazati konzervativni elementi unutar pravoslavne crkve i naraslo nezadovoljstvo donskih Kozaka nakon sporazuma u Andrusovu.

3.3.1 UVOD U STVARANJE CARSTVA

Vlast Alekseja Mihajloviča obilježio je nestanak tradicionalne institucije *zemskog sobora*, čije je funkcije preuzeo strpljivo građen i caru potpuno podređen hijerarhijski birokratsko-vojni aparat. Suprotno od monopola boljarskih obitelji na visoke funkcije, karakterističnog za ranija

²³⁸ A.N. Saharov et al. (1999): 240

²³⁹ A.N. Saharov et al. (1999): 243

²⁴⁰ Sulima-Kamiński (1993): 51

razdoblja ruske povijesti, promjena u ustroju vlasti otvorila je mogućnost napretka i za ljude nižeg ili neplemićkog porijekla, pri čemu su glavni kriteriji postali sposobnost i potpuna odanost vladaru. Istovremeno, utjecajna boljarska дума svedena je na savjetodavno tijelo, čime je značajno smanjena mogućnost ponavljanja boljarskih spletki iz *vremena smutnje*. To, naravno, nije značilo da su boljari isključeni iz upravljanja zemljom, no za razliku od dotadašnje prakse *mestničestva*, mladi plemići sada su bili prisiljeni započeti karijeru s dna društvene ljestvice, pri čemu im je naklonost cara često predstavljala jedinu mogućnost za uspon na viši položaj.²⁴¹ Državni je aparatuskoro postao glomazan i spor, no njegova primarna funkcija – izvršavanje carskih zapovijedi – nikada nije postala upitna. Tome je osim rigoroznih kazni za svaki otpor carevoj volji snažno pridonijelo i osnivanje *prikaza tajnih del*, odnosno ministarstva tajnih poslova, institucije namijenjene preventivnom nadzoru svih ostalih državnih organa.²⁴²

Još je manje upitna bila sudbina seljaka koje je Aleksej objavom *Uloženia* 1649. godine trajno vezao za zemlju, onemogućivši tako mobilnost seljaštva u državi. *Uloženie* je prvenstveno služilo kao sustav kontrole i kolonizacije rubnih područja države pri čemu nije definiralo tlaku niti kmeta, no svedeno je za seljake značilo potpun gubitak osobnih sloboda i prava na privatno vlasništvo.²⁴³ Sličan zakon ograničio je kretanje i djelatnost gradskih žitelja, pretvorivši ove dvije društvene grupe u osnovni izvor državnih prihoda, nužan za financiranje birokracije i vojske.

Stroga podjela stanovništva na one koji služe (*služilye ljudi – djaki* i dostojanstvenici, bez porezne obveze) i one koji imaju poreznu obvezu (*tjaglye ljudi – seljaci i građani*) pretvorila je *de iure* carske podanike u potrošni materijal za ostvarivanje ambicija Kremlja.²⁴⁴ Međutim, unatoč gomilanju nezadovoljstva iskazanom u pokretima o kojima će riječi biti nešto kasnije, dugoročno će se ovakvo uređenje pokazati izrazito efikasnim u ostvarivanju vanjskopolitičkih ciljeva goleme zemlje. Pritom će do osobitog izražaja doći nadmoć ruskog sustava nad *zlatnom slobodom Rzeczpospolite*.

3.3.2 PRIPAJANJE UKRAJINE

²⁴¹ Sulima-Kamiński (1993): 54

²⁴² Sulima-Kamiński (1993): 92

²⁴³ Hosking (2001): 159

²⁴⁴ Sulima-Kamiński (1993): 41

Neuspjeh pregovora o savezu s*Rzeczpospolitom* 1645. i 1646. godine sugerirao je nastavak udaljavanja Rusije i *Rzeczpospolite*. Međutim, plan kralja Władysława o povećavanju kozačkog registra i velikom pohodu na Tatаре, čijim bi uspjehom poljska kruna strahovito ojačala, nije dopuštao Moskvi da sasvim odbaci obnovu razgovora o savezu.²⁴⁵ Sabotaža Sejma, otpor Wiśniówieckog i pobuna Hmeljnickog 1648. godine prijetili su prenošanjem nemira u ruske zemlje, no kraljeva smrt i savez Kozaka s Tatarima zadržali su Hmeljnickog u zapadnoj Ukrajini.²⁴⁶

Zaokret ratne sreće kozačkog hetmana u trećoj godini sukoba oslabio je položaj Kozaka, no unutarnji razdor u *Rzeczpospoliti* onemogućio jepoljsko-litavskim odredima da razbiju pobunu. Situacija u kojoj je glavni rival Moskve bio teško uzdrman, a Kozaci na izmaku snaga,odjednom je nudila mogućnost povratka svih teritorija izgubljenih 1612. i 1634. godine. Kada su u Kremlj počeli pristizati apeli Hmeljnickog caru da uvede protektorat nad Ukrajinom i zaštiti Kozake od maloruskih magnata i poljskih hetmana, Moskva je shvatila da joj se pruža prilika kakvu možda više neće imati.²⁴⁷

Međutim, odluka o pomoći Kozacima i ulasku u rat s *Rzeczpospolitom* nije bila nimalo jednostavna. Period između 1648. i 1654. godine u Rusiji obilježen je konstantnom glađu, sušama i epidemijom kuge u porječju Volge, što je uvelike otežalo pripremu zemlje za veliki vojni sukob.²⁴⁸ Osim toga, relativno svježja sjećanja na poljsko-litavske pobjedeu prethodnim ratovima nisu djelovala nimalno poticajno na moral ruskih vojnika. Ipak, obnovljene armije naoružane suvremenim nizozemskim oružjem i časnički kadar sastavljen od zapadnoeuropskih veterana davale su nadu da bi ulazak u rat s *Rzeczpospolitom* ovaj put mogao donijeti uspjeh.²⁴⁹

Sam car Aleksej vrlo je oprezno razmatrao ponuđene mogućnosti. Prevtirljivost Tatara demonstrirana čestim napuštanjem kozačkih saveznika ostavljala je mogućnost ponavljanja scenarija iz 1633. godine, kada je ratni pohod propao zbog Canibeg-Girajevog prodora s Krima. Pri tome niti konstantno pojačavana južna obrambena linija nije cara uvjerila u isplativost velikog pohoda. Međutim, pritisak najodanijih savjetnika, prije svih carevog mentora Borisa

²⁴⁵ A.N. Saharov et al. (1999): 245

²⁴⁶ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 514

²⁴⁷ Riasanovsky (2000): 180

²⁴⁸ A.N. Saharov et al. (1999): 278

²⁴⁹ Riasanovsky (2000): 208

Morozova, prisilio je Alekseja da u studenom 1653. godine sazove posljednji *zemskij sobor* za svoje vladavine, na kojem su najutjecajniji carski podanici praktički jednoglasno prihvatili ponudu Hmeljnickog.²⁵⁰

Prvog dana prosinca 1653. godine, Moskva je i službeno prihvatila molbu Hmeljnickog za protektorat nad Kozacima, istovremeno objavljujući rat *Rzeczpospoliti*. Izaslanstvo predvođeno uglednim boljarom Vasilijem Buturlinom ubrzo je stiglo u Perejaslavl, gdje je početkom 1654. godine održana kozačka *Rada*, sabor svih kozačkih starješina. Nakon što je *Rada* i službeno potvrdila odabir ruskog cara za zaštitnika Kozaka, Hmeljnicki je od Buturlina primio bulavu, postavši time prvi ukrajinski hetman.²⁵¹ Međutim, zahtjev Hmeljnickog da se car zakune na kozačka prava naišao je na oštru osudu Buturlina, koji je odrješito istaknuo da svemoćni car ne pregovara s podanicima.²⁵²

Kozaci su tekstom ugovora dobili široku autonomiju pod carskom vlašću, uključujući samostalnu vanjsku politiku, pravo izbora hetmana i potvrdu plemićkih povlastica za najmoćnije starješine, dok su pripreme ruske vojske za napad na *Rzeczpospolitu* već tijekom perejaslavljske *Rade* bile u punom jeku. Međutim, iz stava cara i Buturlina vidljivo je da Moskva niti u jednom trenutku nije percipirala ugovor u Perejaslavlju kao puki protektorat, već jasan čin pripajanja Ukrajine Rusiji.²⁵³ Razmimoilaženje u interpretaciji pojma „kozačke autonomije“ u narednim će desetljećima rezultirati nizom kriza i *de facto* podjelom Ukrajine 1667. godine, no vojna situacija početkom 1654. godine Hmeljnickom nije ostavljala ni prostora ni vremena za cjenkanje s carem.

Paralelno s poslanstvom u Perejaslavlju, Aleksej je na Zapad poslao niz diplomatskih misija, čiji je cilj bio osigurati priznanje sporazuma u Perejaslavlju, a u idealnom slučaju i vojnu podršku za rusko-kozački napad na Republiku. Međutim, europske sile odbile su podržati ruska nastojanja, pri čemu su mahom izrazile želju da Rusija i *Rzeczpospolita* mirno riješe međusobna goruća pitanja. Rusko-poljski rat prvenstveno se nije uklapao u bečke i pariške planove o ulozi

²⁵⁰ A.N. Saharov et al. (1999): 280

²⁵¹ A.N. Saharov et al. (1999): 282

²⁵² Hosking (2001): 164

²⁵³ M.M. Gorinov et al. (2001): 81

Rzeczpospolite u sukobu Habsburga i Bourbona, dok su podunavske kneževine, unatoč određenom interesu, preferirale čekanje raspleta situacije.²⁵⁴

Budući da su detalji ruske vojne invazije na *Rzeczpospolitą* već izneseni u poglavlju 2.3.2, ukratko ću se okrenuti događajima vezanima uz rusku diplomatsko-političku poziciju nakon sporazuma u Perejaslavlju i tijekom prve godine rata.

Reakcija Švedske na rusku invaziju na *Rzeczpospolitą* bila je u načelu pozitivna, budući da je slom *Rzeczpospolite* za Stockholm značio eliminaciju najveće prepreke za potpunu kontrolu Baltika. Međutim, kraljica Kristina pokazala je određenu rezerviranost pri prihvatanju novih carskih titula („*Car Velike, Male i Bijele Rusije*“)²⁵⁵ te nije kanila iskoristiti krizu Republike za podčinjavanje Baltika Stockholmu. Nakon njene dobrovoljne abdikacije i ustoličenja Karla X Gustava na švedski tron nestala je svaka rezerviranost, pri čemu je Aleksej Mihajlovič potencijalno sklapanje rusko-švedskog saveza prepustio Hmeljnickom i Hieronimu Radziejewskom, s kojim je Hmeljnicki bio u konstantnom kontaktu.²⁵⁶

Istovremeno, kozačko-tatarski savez iz prvih godina kozačkog ustanka značajno je smanjio tatarski pritisak na istočnu Ukrajinu, pri čemu se otvorila mogućnost suradnje Moskve i Krima. Međutim, porast moći cara počeo je plašiti Bahčisaraj, uslijed čega su tatarska tradicija sklapanju saveza protiv najmoćnijeg susjeda i zamjeranje Hmeljnickom za traženje ruskog protektorata bez prethodnih konzultacija s Krimom rezultirali postupnim približavanjem Krima i *Rzeczpospolite*. Nakon što je u ljeto 1654. godine kan Islam-Giraj odbio povesti vojsku na Poljake, postalo je jasno da je izbijanje rusko-tatarskog, a time i kozačko-tatarskog rata, samo pitanje trenutka.²⁵⁷

Zaoštrenje odnosa s Tatarima i švedska invazija na Republiku u ljeto 1655. godine uvjetovali su značajan zaokret u ruskoj politici. Promjenu u odnosu sa Švedskom ponajviše je inicirao sve utjecajniji boljar i iskusni diplomat Afanasij Ordin-Našočkin, pokušavajući uvjeriti cara da izvršna vojska Karla X za Rusiju predstavlja daleko veću opasnost od u tom trenutku razbijene *Rzeczpospolite*. Založivši se kod cara za rusko-poljsko primirje, Ordin-Našočkin

²⁵⁴ A.N. Saharov et al. (1999): 289

²⁵⁵ Hosking (2001): 164

²⁵⁶ A.N. Saharov et al. (1999): 290

²⁵⁷ A.N. Saharov et al. (1999): 297

pokušao je stvoriti protušvedsku koaliciju u kojoj bi, osim Rusije, sudjelovali i *Rzeczpospolita*, Danska, Brandenburg i Austrija, no ovu je ideju brzo sabotirao Louis XIV, odgovorivši Dance i Brandenburg od uplitanja u rat sa Švedskom.

S druge strane, ponuda nasljeđivanja poljskog trona koju je Aleksej dobio od Jana Kazimira rezultirala je krhkim poljsko-ruskim mirom, sklopljenim u listopadu 1656. godine u Vilnius, no taj sporazum nije rezultirao zajedničkom akcijom protiv Švedske. Na taj način, Rusija je u rat sa Šveđanima ušla na svoju ruku, pri čemu su, unatoč početnim uspjesima Čerkasskog, Puškina i cara osobno, ubrzo do izražaja došle brzopleto obavljene pripreme i nepostojanje ruske baltičke flote. Sredinom 1657. godine ruske su vojske prisiljene na povlačenje, nakon čega su Šveđani opsjeli Pskov, no također bez većeg uspjeha.²⁵⁸ Istovremeno, porazi Kozakai smrt Hmeljnickog uzrokovalisu slabljenje ruskog položaja u Ukrajini, dok su Rakoczyjeva katastrofa i uspjesi hetmana Czarnieckog u protjerivanju Šveđana iz Velikopoljske mimo svih očekivanja vratili *Rzeczpospolitu* u život.²⁵⁹ U ovakvim okolnostima, Moskva i Stockholm ubrzo su shvatili da nastavak sukoba na Baltiku ide na ruku jedino Republici, te su nakon tri godine pregovora sklopili mirovni sporazum u Kardisu, postigavši tako *status quo ante bellum*.²⁶⁰

Budući da je u poglavlju 2.3.2 opisan daljnji tijek događaja vezanih uz politiku Vyhovskog i nastavak poljsko-ruskog rata, okrenut ću se analizi razloga zbog kojih je Rusija, unatoč vojnim katastrofama kod Sosnówke (Konotopa) i Cudnówka, uspjela zadržati kontrolu istočne Ukrajine, što je uz paralizu *Rzeczpospolite* nekoliko godina kasnije dovelo do potpisivanja po mnogočemu sudbonosnog sporazuma u Andrusovu.

Politički uspjeh Rusije proizašao je prvenstveno iz činjenice da je sporazum u Perejaslavlju nudio jasno definirane odnose Moskve i Kozaka, dok je ugovor u Hadziaczu uz brojna neriješena pitanja, proizašla iz na brzinu sklopljenog teksta, od početka imao malu ili nikakvu šansu za ratifikaciju u Sejmu.²⁶¹ Unatoč tome što je već *Rada* u Perejaslavlju pokazala prve znakove neslaganja Hmeljnickog i cara oko pitanja kozačke autonomije, mogućnost da se u Ukrajinu vrate malopoljski magnati izazvala je širok revolt Kozaka, osobito onih istočno od

²⁵⁸ A.N. Saharov et al. (1999): 310

²⁵⁹ A.N. Saharov et al. (1999): 312

²⁶⁰ A.N. Saharov et al. (1999): 322

²⁶¹ A.N. Saharov et al. (1999): 318

Dnjepra, što je u periodu vladavine hetmana Vyhovskog dovelo do *de facto* građanskog rata u Ukrajini. Rusija je sjajno iskoristila razdor među Kozacima, preuzevši nakon pada Vyhovskog kontrolu nad izborom hetmana, pri čemu su paralelni izbor hetmana zapadne Ukrajine i podjela zemlje na dva entiteta pod vlašću poljskog kralja i ruskog cara dugoročno išli na ruku Rusiji.²⁶² Istovremeno, otpor Unijatskoj crkvi pridonio je smanjenju straha ukrajinskog svećenstva od dominacije moskovskog patrijarha, što su patrijarh Nikon i njegovi nasljednici znali pretočiti u postupno preuzimanje kontrole nad vjerskim strukturama Ukrajine.²⁶³

Uz golem diplomatski doprinos Afanasija Ordina-Našočkina, Rusija je potpisivanjem sporazuma u Andrusovu početkom 1667. godine u potpunosti nadoknadila ljudske i materijalne gubitke proizašle iz vojnih poraza u ratu s *Rzeczpospolitom*. Čin pripajanja istočne Ukrajine Rusiji je donio golem i plodan teritorij naseljen odličnim kozačkim vojnicima i priliku da uvijek problematična južna granica bude pomaknuta daleko od zemalja koje je Moskva osvojila u 16. stoljeću. Ruska kontrola lijeve obale Dnjepra onemogućilaje u sljedećim desetljećima bilo kakav ozbiljniji pokušaj vojnog prodora *Rzeczpospolite* na istok, dok su stalne ruske posade u istočnoj Ukrajini značile potpunukontrolu nad Kozacima i preuzimanje inicijative u sukobima s Krimom. Puna potvrda ovakvog stanja doći će 1686. godine u vidu *Vječnog mira*, događaja koji na vanjskopolitičkom planu predstavlja temelj daljnjeg proširenja Rusije u 18. stoljeću.

Osim golemog političko-strateškog značaja, sporazum u Andrusovu dao je Rusiji i jak kulturno-civilizacijskiimpuls. Snažne veze Ukrajine sa Zapadom i odlično obrazovano ukrajinsko pravoslavno svećenstvo pridonijeli su napretku ruske političke, religijske i filozofske misli, dok se na praktičnoj strani prevodilačka vještina ukrajinskih diplomata ubrzo počela stavljati u službuposol'skog prikaza.²⁶⁴

Sporazum u Andrusovu bio je temelj za transformaciju Rusije u europsku velesilu, no prije njegove potvrde 1686. godine je trebalo riješiti nekoliko važnih unutarnjih pitanja. Najbitnija od njih svakako su bili sukob reformističke i tradicionalne struje unutar Ruske pravoslavne crkve, a zatim i otvorena pobuna protiv carske represije, iskazana u ustanku Stenke Razina i donskih Kozaka.

²⁶²A.N. Saharov et al. (1999): 322

²⁶³Sulima-kamiński (1993): 8

²⁶⁴Riasanovsky (2000): 206

3.3.3 RASKOL

Konzervativnost ruskog pravoslavlja i tradicija otpora stranom utjecaju doveli su sredinom 17. stoljeća do zastoja u napretku misli i vidljive vjersko-ideološke krize u državi. Spoj čimbenika, koji su uključivali duboku uvjerenost u moralnu superiornost ruskog naroda i porast nacionalnog samopuzdanja slijedom političkih uspjeha u Ukrajini, doveo je do značajnog pada kvalitete obrazovanja pravoslavnog svećenstva, posljedica čega je bio i pad kvalitete liturgijskih prijevoda, uz sve izraženije probleme u strukturi same crkve.²⁶⁵ Probleme u crkvenom ustroju primijetio je već Mihail Fedorovič, no do pomaka je došlo tek porastom moći ambicioznog i politički utjecajnog patrijarha Nikona, nedugo nakon ustoličenja Alekseja Mihajloviča.

Pojava *revnitelja blagočestija*, poznatijih pod nazivom *bogoljubci*, označila je početak intenzivne obnove ruskog pravoslavlja i nastojanja da se kroz samodisciplinu, asketizam i bolje obrazovanje pravoslavni kler moralno pročisti i tako vrati iskonskim principima kršćanske vjere.²⁶⁶ Unatoč nepopularnosti među pukom, *bogoljubci* su odmah privukli pažnju pobožnog cara Alekseja Mihajloviča i zadobili naklonost njegovog najpouzdanijeg savjetnika, Borisa Morozova, pri čemu se kao vođa pokreta istaknuo energični i karizmatični protopop Avvakum.²⁶⁷ Pokret je ubrzo privukao i novgorodskog metropolita Nikona, no ispostavilo se da su njegove namjere bile ponešto drugačije od Avvakumovih.

Nakon što je 1652. godine postao novim moskovskim patrijarhom, Nikon je nastojao provesti veliku reformu, koja je uključivala ujednačavanje svetih tekstova s grčkim verzijama i nevelike promjene u vjerskim ritualima, prije svega uvođenje križanja s tri prsta po uzoru na grčki običaj. Zauzevši moskovsku tiskaru, Nikon je započeo s distribuiranjem prepravljenih tekstova, no konzervativni *bogoljubci* u tome su vidjeli napad na ruske tradicije, optužujući Nikona za širenje *vnešne hitrosti*, odnosno stranih nečistoća koje kvare moralno tkivo Rusije.²⁶⁸ U napadima na Nikona prednjačio je upravo protopop Avvakum, što je označilo početak shizme unutar ruske pravoslavne crkve.

²⁶⁵Riasanovsky (2000): 198

²⁶⁶Hosking (2001): 166

²⁶⁷Hosking (1997): 65

²⁶⁸Hosking (1997): 65

Srž shizme predstavljalo je Nikonovo nastojanje da pomoću unifikacije pravoslavne liturgije omogući jačanje moskovske patrijaršije, a zatim političku ekspanziju Rusije iskoristi za preuzimanje primata u pravoslavnom svijetu od posrnutih istočnih patrijarha.²⁶⁹ Nikonove ambicije bile su potpuno suprotne nastojanjima *bogoljubaca* da vjerski život odvoje od svjetovnog, no zato su se sjajno poklapale s nastojanjima cara da protektoratom nad Kozacima i ratom s *Rzeczpospolitom* podvrgne ukrajinske pravoslavce vlasti Moskve. Zbog toga se patrijarh Nikon na *zemskom saboru* krajem 1653. godine pokazao jednim od glasnijih pristaša ugovora u Perejaslavlju i rata s *Rzeczpospolitom*.²⁷⁰

Uz carsku potporu, Nikon je na crkvenom koncilu u Moskvi 1654.-1655. godine uspio dobiti potporu za provođenje reformi, no prepravak tekstova i nastojanje provedbe liturgijskih izmjena stvorili su snažan oporbeni pokret, poznatiji pod imenom *starovjerci*. Sprotopopom Avvakumom na čelu, *starovjerci* su napali Nikona i cara, optužujući ih za uništenje koncepta *Trećeg Rima* i *Svete Rusije*, što je uskoro rezultiralo progonom *starovjeraca* iz Moskve.²⁷¹ Međutim, *starovjerci* su od početka naišli na široku potporu seljaštva i Kozaka, koji su u Nikonovim reformama umjesto vjerske obnove ispravno prepoznali centralističke tendencije cara i patrijarha, pri čemu su ambicije potonjeg konstantno rasle.

Ohrabren reformama, Nikon je uskoro ušao u otvoreni sukob s carem, pri čemu se razotkrila njegova ultimativna ambicija da svjetovnu vlast podredi crkvenoj. Svoju odlučnost demonstrirao je odbivši *monastyrskij prikaz*, zakonsku odredbu prema kojoj su manastiri trebali biti podčinjeni državi, pri čemu je odbijanjem carske odredbe uvelike potkopao vlastiti položaj.²⁷² Suočen s rastućim animozitetom svećenstva i svjetovnih organa 1658. godine demonstrativno je podnio privremenu ostavku na mjesto patrijarha, no suprotno od nadanja *starovjeraca*, ovaj čin nije spriječio provođenje njegovih reformi. Reforme su nastavljene istim intenzitetom, s tom razlikom da je glavna reformistička sila sada postao sam car.²⁷³

Potvrda križanja s tri prsta i ujednačavanje liturgijskih knjiga s grčcima na crkvenom saboru 1666.-1667. godine označili su pobjedu reformizma nad braniteljima tradicije, pri čemu je

²⁶⁹ Hosking (1997): 66

²⁷⁰ Hosking (2001): 167

²⁷¹ Hosking (2001): 168

²⁷² Hosking (1997): 67

²⁷³ Hosking (2001): 168

istovremeno otklonjena svaka mogućnost opoziva Nikonove ostavke.²⁷⁴ Zaključci sabora značili su priznanje superiornosti svjetovne vlasti nad crkvenom, no nasilno odbacivanje ruske tradicije izazvalo je eksploziju nezadovoljstvastaroveraca. Primjenjujući drastičnu praksu protestnog samozapaljenja, pristaše Avvakuma osuđivali su cara za *besovščinu*, „đavolje djelo“, dok su odricanje od križanja s tri prsta, ne bez temelja, okarakterizirali kao anatemu svih ranijih ruskih careva i moskovskih patrijarha.²⁷⁵

U narednim godinama inkvizicija i spaljivanje postali su uobičajeni način obračuna države sa *starovercima*, no njihova iznimna žilavost i potpora velikog broja nezadovoljnih stanovnika zemlje još su dugo predstavljali izazov za carsku vlast. Suočeni s represijom države, čuvari tradicije *Svete Rusije* reselili su se na jug i sjever zemlje te su u naredna dva desetljeća obilato pridonijeli izazivanju niza pobuna potpuno svjetovnog karaktera. Kremlj je svaki put našao način da uguši nezadovoljstvo, no put do potpune pobjede carskog režima nije bio nimalo jednostavan.

Crkvena reforma i *raskol* kao posljedica otpora konzervativne pravoslavne struje ostavili su velike socijalno-kulturne posljedice na rusku državu. Ideal simbioze svjetovne i crkvene vlasti zamijenjen je potpunom potčinjenošću crkve caru, dok je odmicanje od promatranja svijeta kroz prizmu božanskog postepeno dovelo do prvih znakovasekularnog promišljanja. Nasljeđe shizme bit će i sve jača fragmentacija unutar *staroveraca*, koja će u sljedećim stoljećima rezultirati golemim brojem pravoslavnih sekti u Rusiji.²⁷⁶

3.3.4 BUNT

Sustavno odbijanje *staroveraca*, prebjeglih u područje donjeg toka Dona, da se podvrgnu carskoj volji potaknulo je rast protudržavnih tenzija među sve nezadovoljnijim donskim Kozacima. Smanjenje broja donskih Kozaka u carskoj službi, postepen porast značaja dnjeparskih Kozaka i sve veći pritisak carskog aparata rezultirali su 1667. godine velikom pobunom pod vodstvom kozačkog časnika Stenke Razina. Razinuvjerni Kozaci pune su dvije godine pustošili područje donjeg toka Volge, pri čemu im se konstantno pridruživalo sve više seljaka i ostalih nezadovoljnika, ogorčenih sve jačim pritiskom države. Dolazak velike carske

²⁷⁴Hosking (1997):68

²⁷⁵Hosking (2001): 169

²⁷⁶M.M. Gorinov et al. (2001): 97

vojske pod knezom Prozorovskim nakratko je primirio tenzije, no nemogućnost kontrole velikog područja između Dona i Volge dala je pobunjenicima vremena da se pregrupiraju i pripreme za nastavak pobune.²⁷⁷

Pobuna carskih *strelaca* i njihovo pridruživanje Razinu rezultirali su 1670. godine nastavkom bunta, pri čemu su se Kozacima, *strelcima* i ostalim pravoslavnim nezadovoljnicima uskoro počeli priključivati i muslimanski Kalmici. Ohrabren razmjerom pobune, Razin je iste godine uspio osvojiti Astrahan i Carycin, da bi zatim s vojskom krenuo prema sjeveru.²⁷⁸ Bijes donskih Kozaka ijužnoruskih kmetovate pridruživanje Tatara, Baškira i Čuvaša pobuni u kratkom su roku rezultirali potpunim pustošenjem Povolžja, a bezvlađe nastalo nakon pokolja lokalnih *djaka* i caru odanih boljara Razin je iskoristio za proglašavanje nezavisnosti donskih Kozaka i čitavog područja zahvaćenog pobunom.²⁷⁹ Nedugo potom, odlučio je krenuti i na samu Moskvu, no nakon teškog poraza kod Simbirska u listopadu 1670. godine bio je prisiljen vratiti se u Astrahan. Sukladno tome, pobuna je, unatoč nastavku sukoba s moskovskom vojskom, počela gubiti na snazi.

Krvava odmazda carskih trupa koja je uslijedila i pogubljenje Razina u svibnju 1671. godine označili su kraj pobune, pri čemu je mir među donskim Kozacima car osigurao ublažavanjem represije i uvođenjem redovnih plaća za njihove vojničke usluge.²⁸⁰ *Djake* i boljare ubijene tijekom ustanka zamijenile su stalne vojne posade, čime je u donji tok Dona u narednim godinama postupno vraćen red, a carska je vlast u praksi postala još jača nego ranije.²⁸¹ Međutim, traumatično iskustvo koje je donio osvetnički pohod carske vojske ostat će trajno utisnuto u pamćenju donskih Kozaka, a njihove veze sa *starovjercima* i revolt uzrokovan zaobilaženjem kozačkih slobodnjačkih tradicija rezultirat će nastavkom nepovjerenja prema moskovskim vladarima i u narednim desetljećima. U tome će im se ubrzo ponovo pridružiti i moskovski *strelci*.

3.4 TRIJUMF

²⁷⁷ Hosking (2001): 171

²⁷⁸ Hosking (2001): 171

²⁷⁹ Riasanovsky (2000): 178

²⁸⁰ Hosking (2001): 172

²⁸¹ M.M. Gorinov et al. (2001): 95

Vladavina Alekseja Mihajloviča, obilježena prvenstveno pripajanjem istočne Ukrajine i nasilnim uvođenjem autokratskih reformi, uvelike je odredila smjer budućeg razvoja goleme zemlje. Trend dovođenja zapadnih stručnjaka i izravan kontakt sa Zapadom koji je donijela nova granica na Dnjepru samo su djelomično prikrili činjenicu da su specifičnosti ruskog političkog sustava i dalje činile Rusiju drastično različitom od njenih europskih susjeda. Stoga vladavinu *Cara Velike, Male i Bijele Rusije* treba promatrati prvenstveno kao proturječan tranzicijski period između konzervativnog carstva Rjurikoviča i ekstremne modernizacije koju je krajem 17. stoljeća donijela vladavina njegovog sina Petra.

U trenutku Aleksejeve smrti, u siječnju 1676. godine, u zemlji je unatoč reformama i dalje postojao čitav niz političkih i društvenih čimbenika koji su težili zaustavljanju raskida s tradicionalnim institucijama i vrijednostima. Slabost Aleksejevog nasljednika Fedora III dovela je do višegodišnjeg političkog vakuuma, obilježenog prije svega političkim rivalstvom moćnih obitelji prve i druge Aleksejeve supruge, Miloslavskih i Naryškinih.²⁸²

Smrt Fedora III 1682. godine po mnogočemu je označila kraj jedne ere ruske povijesti. Doslovno na samrti izmučeni car donio je dekret o ukidanju *mestničestva* i ritualno paljenje višestoljetnih porodičnih stabala, što je označilo konačni raskid s društvenim strukturama naslijeđenim iz doba Rjurikoviča.²⁸³ U tom trenutku nitko nije niti slutio da će niti dva desetljeća kasnije radikalna promjena u načinu vladanja dovesti do nestanka praktički svih prepoznatljivo ruskih elemenata državnog ustroja.

Boležljivi car Fedor iza sebe nije ostavio nasljednika, a njegov brat Ivan, najmlađi sin cara Alekseja i njegove prve žene Marije Miloslavske, nije bio ništa boljeg zdravlja od preminulog monarha. S obzirom da je krhki Ivan bio daleko od osobe koja može vući konce golemog državnog aparata, boljarska je duma za cara izabrala desetogodišnjeg Petra, sina Alekseja i njegove druge žene Natalije Naryškine, pri čemu je istodobno donesena odluka da Natalija Naryškina bude imenovana regentom.²⁸⁴ Petrovo ustoličenje za cara izazvalo je gotovo trenutačnu pobunu različitih grupacija u državi, prije svih *starovjeraca* i *strelaca*, koji su zbog kršenja redosljeda sukcesije i zaobilaženja careviča Ivana odmah osporili pravo mladog

²⁸²Hosking (1997): 173

²⁸³Sulima-kamiński (1993): 45; Hosking (1997): 177

²⁸⁴Riasanovsky (2000): 214

monarha na prijestolje. Situaciju je iskoristila Ivanova sestra Natalija Miloslavskaja te je, uz prijetnju pobune *strelaca*, prisilila boljarsku dumu na imenovanje Ivana carem, a Petra njegovim suvladarom. Istisnuvši Nataliju Naryškinu s pozicije regenta i oslobodivši se nakon krvavog strelačkog pohoda većine protivnika, Sofija je ubrzode *facto* preuzela vlast u zemlji, dok je mladog carevića Petra od smrti spasilo skrivanje u Troice-Sergijevoj lavri pored Moskve.²⁸⁵

Iz razloga objašnjenih u uvodu, moment u kojem je Sofija Miloslavskaja zauzela poziciju regenta ujedno predstavlja, barem kada je o unutrašnjim pitanjima Rusije riječ, završnu točku segmenta rada posvećenog Rusiji. Natalijino balansiranje između tradicije i europeizacije, njezin sukob s Naryškinima i kasniji pad, a zatim i energična i po mnogočemu radikalna vladavina Petra Velikog, predstavljaju temu koja svojom kompleksnošću daleko prelazi okvire ovog rada, a još više okvire vremenskog perioda kojem je ovaj rad posvećen.

Ipak, prije kratkog osvrta na ulogu Kozaka i njihovu sudbinu u turbulentnoj drugoj polovici 17. stoljeća, analizirat ću okolnosti u kojima je Rusija potvrdila svoj najveći vanjskopolitički uspjeh u čitavom ranom novom vijeku.

3.4.1 VJEČNI MIR

Počevši od ustanka Stenke Razina 1667. godine, Rusija je unutarnji mir održavala isključivo zahvaljujući neumoljivoj volji cara da zadrži potpunu vlast nad svojim podanicima. Smrt Alekseja Mihajloviča i slabost njegovog nasljednika ubrzo su rezultirali eskalacijom nasilja u zemlji, pri čemu je žestoka međusobna borba pristaša Naryškinih i Miloslavskih za Rusiju predstavljala realnu opasnost od novog *vremena smutnje*.

Međutim, zauzetost Jana Sobieskog Moldavijom i Turcima, opći nered u *Rzeczpospoliti*, opadanje tatarske moći napet, ali i stabilan odnos sa Švedskom omogućili su Rusiji da relativno bezbolno prebrodi novo razdoblje krize i u dva desetljeća nakon mira u Andrusovu zadrži sve teritorije koje je njime stekla. Ovakvo stanje djelomično objašnjava činjenicu da je, unatoč unutarnjem nemiru, ruska diplomacija tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 17. stoljeća uspjela voditi zadivljujuće dosljednu vanjsku politiku. Glavni motiv te politike bila je potvrda ruske vlasti u istočnoj Ukrajini, pri čemu je Kremlj svoje odluke u pravilu temeljio na

²⁸⁵Riasanovsky (2000): 216

procjenama Afanasija Ordina-Našočkina i Vasilija Golicina, dvojicesjajnih diplomata koji su u navedenom razdoblju upravljali *posol'skim prikazomi* paralelno s brojnim domaćim dužnostima donijeli niz vanjskopolitičkih odluka od povijesnog značaja za Rusiju.

Opća uvjerenost Moskve u to da će *Rzeczpospolita* iskoristiti prvu priliku da se Rusiji osveti za gubitak istočne obale Dnjepra dobrim je dijelom zaslužna za otvaranje ruske ambasade u Varšavi, ujedno prve trajne diplomatske misije u ruskoj povijesti. Rusija je na taj način osigurala stalan priljev korisnih informacija o aktivnostima Sobieskog, što će se pokazati iznimno korisnim u razdoblju turske invazije na *Rzeczpospolitą*.²⁸⁶ Istovremeno, spretno balansiranje između jačanja i popuštanja pritiska na Kozake i stabilizacija istočne Ukrajine tijekom vladavine hetmana Ivana Samojloviča postepeno su doveli do učvršćenja ruske vlasti, što je nakon raspada saveza hetmana zapadne Ukrajine Dorošenka s Turcima 1675. godine uvelike smanjilo opasnost od širenja bunta sa zapadne na istočnu obalu Dnjepra.²⁸⁷

U narednim godinama Moskva je sustavno povećavala broj ruskih vojnika na Dnjepru, što je uz pravovremena upozorenja Jana Sobieskoga mogućem turskom napadu rezultiralo uspješnom obranom granice u trenutku kada su Turci 1677. godine uistinu i krenuli na istočnu Ukrajinu. Dobra volja Sobieskog otvorila je pitanje rusko-poljskog saveza, no čvrst ruski položaj na Dnjepru nagnao je Vasilija Golicina da privremeno odbaci tu mogućnost. Događaji u narednim godinama pokazat će da je odbacivanje ideje protuturskog saveza *Rzeczpospolite* i Rusije dugoročno bila više nego ispravna odluka.²⁸⁸

Sve teži položaj Turaka u ratu sa Sobieskim i bojazan od ruskog uključivanja u protuturski savez nagnali su Portu da sredinom 1681. godine sklopi primirje s Rusijom i prizna carsku vlast nad teritorijima dobivenim mirom u Andrsovu.²⁸⁹ Na taj način Rusija je osigurala istočnu Ukrajinu od turskih i tatarskih upada te je, oslonjena na svježe potpisani sporazum s Turcima i nered u zapadnoj Ukrajini, nastavila strpljivo čekati povoljan trenutak za prisiljavanje *Rzeczpospolite* na potvrdu Andrusova. Taj moment stigao je kada je 1686. godine propala moldavska kampanja Jana Sobieskog.

²⁸⁶ Sulima-kamiński (1993): 114

²⁸⁷ A.N. Saharov et al. (1999): 337

²⁸⁸ Reddaway, W.F. (et al.)(1950): 554

²⁸⁹ A.N. Saharov et al. (1999): 339

Potpisavši u svibnju 1686. godine *Vječni mir* u Moskvi, *Rzeczpospolita* je bila prisiljena trajno odustati od ideje povratka teritorija izgubljenih 1667. godine, priznavši uz gubitak Smolenska, Kijeva, Černigova, Novgoroda-Severskog i vrhovnu vlast cara nad Zaporožjem.²⁹⁰ Iako je Sejm zaključke *Vječnog mira* ratificirao tek 1710. godine, on je već u trenu potpisivanja značio potpunu pobjedu Moskve u sukobu koji je, gledajući iz šire perspektive, započeo još uplitanjem *Rzeczpospolite* u rusko vrijeme smutnje. Osim trijumfa upornosti Kremlja u nastojanju da pod svojom vlašću okupi sve zemlje Kijevske Rusije, *Vječni mir* predstavlja i trijumf diplomatske sposobnosti Vasilija Golicina i njegovih prethodnika, koji su podčinjavanjem vlastitih interesa državnima ujedno označili i trijumf ruskog carizma nad poljsko-litavskom anarhijom. Također, *Vječni mir* predstavlja i trijumf Moskovske patrijaršije, koja je već krajem stoljeća u potpunosti preuzela sve konce vjerskog života u Ukrajini.

4. PERSPEKTIVA III: UKRAJINA

Za razliku od jasnog značenja pojmova *Rzeczpospolitai Rusija*, pojam *Ukrajina* predstavljao je u 17. stoljećumanje precizan spoj teritorijalnih, socijalnih i političkih elemenata, što je rezultiralo različitim interpretacijama, od kojih je svaka na svoj način snažno utjecala na povijesne procese u prostoru između Dnjestra, Dona i Krima. Litavska osvajanja u ranijim stoljećima, a zatim i kolonizacija koju su predvodili poljski magnati, doveli su početkom 17. stoljeća do toga da se najveći dio Male Rusije, kako je glasio ruski naziv za teritorij Ukrajine, našao pod vlašću *Rzeczpospolite*.

Međutim, nastojanja poljskih magnata da ukrote plodne ukrajinske ravnice uskoro su naišla na snažan otpor Kozaka, brojne, ratoborne i dominantne grupe unutar većinski pravoslavnog stanovništva, pri čemu je njihov slobodnjački karakter već od najranije faze poljske kolonizacije sugerirao da će uspostavljanje čvrste vlasti nad Kozacima biti golemi izazov za *Rzeczpospolitu*. Istovremeno, opsesija idejom obnove Kijevske Rusije pod vrhovnom vlašću Moskve postaje tijekom 17. stoljeća glavnim motivom vanjske politike Romanovih, pri čemu su porast vojne moći i rusko-kozačke pravoslavne vezepretvarale Moskvu u drugog ozbiljnog kandidata za podčinjavanje Ukrajine.

²⁹⁰ A.N. Saharov et al. (1999): 340

Uhvaćeni u poljsko-ruske ratove, Kozaci su tijekom 17. stoljeća, a osobito nakon 1648. godine, morali donijeti niz teških odluka, pri čemu je pred njih stavljen kompleksan višestruki izbor između zapadnjaštva i pravoslavno-istočne tradicije, bunta i reda i na koncu, podređenosti stranom vladaru i samostalnosti. Istovremeno, ovi smioni ratnici morali su pronaći načine da obuzdaju temperament Krima, pri čemu je diplomacija, osobito za vladavine Bogdana Hmeljnickog, dovela do djelomičnog ublažavanja višestoljetnog kozačko-tatarskog neprijateljstva.

Budući da je većina događaja i ličnosti koji su doveli do *Vječnog mira* i potpadanja Ukrajine pod rusku vlast opisana u dosadašnjem dijelu rada, u preostalom dijelu rada pokušat ću u kratkim crtama analizirati karakter kozačkog društvenog ustroja, utjecaj vladavine Bogdana Hmeljnickog na daljnji tijek ukrajinske povijesti i na koncu, sudbinu Ukrajine pod ruskom vlašću.

4.1 SLOBODNJAKI SLOBODA UKRAJINE

Počeci kozaštva proizlaze iz političke situacije s kraja 15. stoljeća, kada su se različitim slavensko-turkijskim elementima u porječju Dnjepra počeli pridruživati žitelji Velike Kneževine Litve, tražeći obradivu zemlju i veći stupanj slobode u odnosu na sve jači pritisak litavskih plemićkih obitelji. Odsustvo jače vlasti u plodnom području, proizašlo iz nemoći Litve i nasljednika Zlatne Horde da efikasno vladaju golemim prostorom, pokazalo se idealnim za razvijanje manjih zemljoradničkih zajednica, pri čemu su u narednom stoljeću demografski rast i novi val pridošlica rezultirali širenjem takvih zajednica na istok i zapad.²⁹¹ U međuvremenu, pravoslavlje je postalo dominantno religijsko opredjeljenje, a ekonomskim temeljem čitave regije postali su poljoprivreda i lov. Međutim, sloboda ovakvog načina života imala je od samog početka iznimno visoku cijenu.

Etimologija riječi *Ukrajina* (polj. „granica, pogranično područje“) i *Kozak* (tur. „slobodnjak, ratnik; pustolov“) uklanja svaku sumnju u to da je kozačko-ukrajinska politička povijest od samog početka definirana ratom.²⁹² Već od kraja petnaestog stoljeća čitav je prostor

²⁹¹ Davies (1982): 445

²⁹² Zamoyski (1993): 161

Ukrajine bio na udaru pljačkaških pohoda krimskih Tatara, pri čemu je najplodniji dio jugozapadne Ukrajine, takozvane *Divlje Ravni*, pretvoren u depopuliranu tampon-zonu između kozačkih zajednica i Krimskog Kanata.²⁹³ Proljetni tatarski pohodi, čiji je glavni cilj bilo otimanje ljudi za bliskoistočna tržišta robova, nagnali su stanovništvo na naoružavanje, pri čemu se značajan dio stanovništva postepeno prestao baviti poljoprivredom, posvetivši se isključivo ratovanju agresivnim istočnjacima. To je tijekom 16. stoljeća dovelo do formiranja većih ratničkih grupa, a zatim i okupljanja njihovih vođa na teško dostupnim otocima u donjem toku Dnjepra, području poznatijim pod imenom *Zaporožje*.²⁹⁴ Izgradnjom zaporoške Siči udaren je temelj kozačkog političkog zajedništva, no slobodnjački karakter kozaštva i dalje je bio dominantna karakteristika čitavog ukrajinskog prostora.

Na vjerskom planu, pravoslavlje je za Ukrajinu značilo jasan odmak od snažnog poljskog katoličanstva, no isprepletenost kulturno-vjerskih veza dovelo je do uvjerenja poljskih isusovaca da se prekoangažmana Unijatske crkve može uvesti kontrola nad pravoslavnim žiteljima Republike. Međutim, institucija osnovana 1595. godine u Brest-Litovsku dugoročno je povećala jaz između pravoslavlja i katoličanstva, pri čemu je prelazak pod okrilje Unijatske crkve pojedincima donosio političku korist, ali i opasnost od osвете elemenata vjernih pravoslavlju.²⁹⁵

S druge strane, snažan jezuitski utjecaj ostavio je dubok trag na ukrajinske obrazovne institucije, pri čemu su veze sa Zapadom i rad Latinske Akademije, koju je 1631. osnovao kijevski metropolit Petro Mogila, ukrajinskom kleru omogućile neusporedivo bolje obrazovanje u odnosu na izolirano i ultrakonzervativno rusko svećenstvo.²⁹⁶

Ukrajina je, dakle, u prvoj polovici 17. stoljeća dobila specifične teritorijalne, društvene i religijske obrise. Međutim, odbijanje *Rzeczpospolite* da prihvati Kozake kao ravnopravan čimbenik unutar svog aristokratskog ustroja i dalje je značilo da Ukrajina nema stvarni i priznati politički identitet. Tome nije pomogla ni činjenica da se sve veći broj Kozaka okupljao oko zaporoških hetmana, što je rezultiralo sve samostalnijim vojnim akcijama Kozaka. Upadi Zaporožaca na Krim pokazali su do sredine 17. stoljeća da su se Kozaci iz spontano nastale

²⁹³Zamoyski (1993): 163

²⁹⁴Zamoyski (1993): 162

²⁹⁵Gruševskij (2006): 279

²⁹⁶Pritsak, Reshetar (1963): 8

grupacije pretvorili u silu sposobnu za samostalnu vanjskopolitiku, no za stvarnu samostalnost Kozaci su trebali čvršći političko-vjerski ustroj, priznanje političke nezavisnosti i snažnog vođu.

4.2 HMELJNICKI: OTAC ILI OČUH UKRAJINE?

Devet godina u kojima jehetman Bogdan Hmeljnicki vladao Ukrajinom ostavilo je mnogo otvorenih pitanja. Najveći problem svakako predstavlja činjenica da je Hmeljnicki političko priznanje Ukrajine ostvario kroz protektorat Moskve, što je Kremlj interpretirao kao svjesno podčinjavanje Kozaka caru. Zahvaljujući takvoj interpretaciji, Aleksej Mihajlovič i njegovi nasljednici Ukrajinu su doživljavali isključivo kao dio Rusije, a rusku vlast nad Kozacima kao prirodni korak u procesu uspostave dominacije Moskve nad pravoslavnim stanovništvom istočne Europe.

Odluka Hmeljnickog da pomoć u borbi *sRzeczpospolitom* potraži u Moskvi nije bila prvi slučaj kozačkog okretanja caru.²⁹⁷ Međutim, trenutak u kojem je Hmeljnicki odlučio staviti Kozake pod carski protektorat bio je prvi slučaj u kojem je Rusija bila dovoljno jaka, a *Rzeczpospolita* dovoljno slaba da se takav odnos uistinu i ostvari. Provociranje Moskve istovremenim obraćanjem turskom sultanu bez sumnje potvrđuju diplomatsku lukavost i visoku inteligenciju kozačkog hetmana, no ostvarivanje kozačkih težnji preko sklapanja saveza s državama, čija diplomatska praksa obraćanje vladaru automatski tretira kao podvrgavanje njegovoj volji, teško se može nazvati dalekovidnim.²⁹⁸ Tek će hetmani istočne Ukrajine nakon 1667. godine početi shvaćati što je sporazum u Perejaslavlju uistinu donio Kozacima i Ukrajini.

Ipak, Ukrajina je pod Hmeljnickim doživjela strahovit porast samosvijesti i samopoštovanja, ostvaren prije svega velikim pobjedama nad poljsko-litavskim odredima između 1648. i 1654. godine. Masovnost pobune pokrenute protiv maloruskih magnata pokazala je da je Ukrajina sazrijela do razine na kojoj većina njenih žitelja barem donekle razumije uzroke njenog položaja, dok je vjernost kozačkih vođa i pravoslavnog klera Hmeljnickom pokazala postojanje stabilne crkvene i političke hijerarhije među Kozacima.²⁹⁹ Najveći problem u toj situaciji proizlazio je iz činjenice da je sporazum u Perejaslavlju, najvažniji trenutak ustanka, ujedno označio i posljednju točku kozačke povijesti u kojoj je jedinstvo Kozaka i Ukrajine bilo

²⁹⁷ Gruševskij (2006): 281

²⁹⁸ Pritsak, Reshetar (1963): 20

²⁹⁹ Pritsak, Reshetar (1963): 10

čvrsto, a da će se u svakoj sljedećoj prilici rijeka Dnjepar pokazati nepremostivom preprekom za nastavak politike utemeljene za Hmeljnickog.

Dolazak ruskih odreda u Ukrajinu predstavlja još jedan problematičan proces proizašao iz akcija Hmeljnickog. Smatrajući vojnu pomoć Moskve samo privremenom mjerom za protjerivanje poljsko-litavskih odreda iz kozačke zemlje, Hmeljnicki je omogućio Alekseju Mihajloviču da udari temelje trajne vojne kontrole istočne obale Dnjeptra, pri čemu će se ruski vojnici u narednim desetljećima iz zaštitnika kozačke autonomije pretvoriti u najefikasnije sredstvo za vršenje pritiska na Ukrajinu. Na taj način, poljsku utvrdu Kudak, izgrađenu u prvoj polovici stoljeća sa svrhom kontrole Siči,³⁰⁰ zamijenit će do kraja stoljeća sustav ruskih utvrda i stalno prisustvo ruskih garnizona, koji će se u Ukrajini zadržati neusporedivo dulje od Poljaka.³⁰¹

Period u kojem je Bogdan Hmeljnicki kao ukrajinski hetman upravljao Kozacima i Ukrajinom predstavlja iznimno proturječno i kompleksnu epizodu u povijesti istočne Europe. Vojni napor Hmeljnickog bez sumnje predstavlja golem uspjeh za Kozake, no iz njegovih političkih odluka proizašli su svi kasniji problemi Ukrajine. Ne manje važno, postupci Hmeljnickog bili su, uz otpor šljahte reformama, glavnim uzrokom opadanja moći *Rzeczpospolite*, pretvorivši tako Moskvu u jedinu stranu kojoj je ustanak 1648. godine donio nedvosmislenu korist.

4.3.3 U MEDVJEDEM ZAGRLJAJU³⁰²

Događaji nakon mira u Andrusovu nepovratno su razbili jedinstvo Ukrajine, pri čemu su dvije Ukrajine i njihovi hetmani prolazili kroz procese različitog karaktera. Učvršćenje ruske vlasti istočno od Dnjeptra provođeno je postojanim smanjivanjem kozačkih prava, pri čemu je izbor hetmana, unatoč nominalnom prvenstvu *Rade*, u stvarnosti ovisio o povjerenju Moskve u kozačkog kandidata.³⁰³ Istovremeno, zapadna Ukrajina prolazila je prvo kroz agoniju turske invazije, da bi zatim, nakon pada Dorošenka, svjedočila nastavku pustošenja, izazvanog ratovima Jana Sobieskog s Osmanlijama i Tatarima.

³⁰⁰Zamoyski (1993): 165

³⁰¹A.N. Saharov et al. (1999): 342

³⁰²*Medvež'i objatija*, „medvjeđi zagrljaj“, ruska je fraza koja, između ostalog, ironično ilustrira situaciju u kojoj Rusija pruža pomoć ili uslugu drugoj zemlji; op. a.

³⁰³A.N. Saharov et al. (1999): 334

Zahvaljujući proračunatoj politici Moskve, hetmani istočne Ukrajine niti u jednom trenutku između 1672. godine i *Vječnog mira* 1686. godine nisu dobili dovoljno jak razlog za pokušaj odcjepljenja od carske vlasti. Upravo suprotno, spletke Turaka i Dorošenka nagnale su hetmana Ivana Samojloviča da 1676. godine s rusko-kozačkom vojskom pređe Dnjepr i i tako trajno osujeti kompliciran plan Dorošenka o ujedinjenoj Ukrajini pod vrhovnom vlašću Osmanlija.³⁰⁴ Na taj način, Kozaci istočne obale pokazali su da im rigidna ruska birokracija još uvijek nudi više od položaja koji su u *Rzeczpospoliti* imali prije 1654. godine, što je nakon odbijanja turskog napada 1678. godine i sklapanja mira s Osmanlijama tri godine kasnije značilo da je istočna Ukrajina, bez obzira na nadanja Sobieskog, za *Rzeczpospolitu* trajno izgubljena. Potvrda takvog stanja stigla je pet godina kasnije nakon sklapanja *Vječnog mira*.

Proračunata politika Vasilija Golicina i velike ruske vojne posade dugoročno su se pokazale ključnim faktorima za rusko uspostavljanje kontrole nad istočnom Ukrajinom. Poučen ranijim iskustvom ruskog osvajanja Sibira i doline Volge, Golicev je svako smanjivanje kozačkih autonomija izvršio u mjeri koja nije bila dovoljna za izazivanje kozačke pobune, dok je špijunska djelatnost novoosnovanog *malorossijskog prikaza* vršila efikasan nadzor diplomatske aktivnosti hetmana istočne Ukrajine.³⁰⁵ Na taj način, Moskva je na nepoželjne aktivnosti Kozaka mogla pravodobno reagirati, što je zorno demonstrirano smjenjivanjem Ivana Samojloviča zbog njegovog neslaganja s odrednicama *Vječnog mira* i odbijanja rata s Turskom u koji je Moskva krenula 1687. godine.³⁰⁶

Izborom Ivana Mazepe za hetmana istočne Ukrajine 1688. godine započeo je turbulentan period ukrajinske povijesti, pri čemu će rusko-kozački odnosi u naredna dva desetljeća varirati između stabilnosti i otvorenog animoziteta, osvjedočenog Mazepinim prelaskom u švedski tabor u predvečerje Poltavske bitke 1709. godine. Budući da procesi i događaji iz perioda hetmanstva Ivana Mazepe svojom kompleksnošću nadilaze okvire ove analize, trenutak u kojemu je ustoličen na poziciju hetmana istočne Ukrajine ujedno predstavlja kraj dijela rada posvećenog Ukrajini i Kozacima, a time i kraj čitavog rada.

5. ZAKLJUČAK

³⁰⁴ A.N. Saharov et al. (1999): 337

³⁰⁵ Sulima-kamiński (1993): 199

³⁰⁶ A.N. Saharov et al. (1999): 341

Niti stoljeće i pol nakon događaja obuhvaćenih u ovom radu, beskompromisna vladavina Katarine Velike dovela je do nestanka Poljsko-Litavske Unije, dok je sudbina Ukrajine zapečaćena i ranije, ukidanjem Kozačkog Hetmanata 1764. godine. U međuvremenu, nezadrživa sila Rusije s lica zemlje izbrisala je Krimski kanat, čime je njen trijumf u istočnoj Europi bio potpun. Progutavši nekadašnje najveće rivale i potčinivši u potpunosti nesretnog saveznika, Rusija je ušla u fazu svjetske politike u kojoj je sljedeća žrtva bilo propadajuće Osmansko carstvo.

Zapanjujući uspjeh Rusije proizašao je prvenstveno iz činjenice da su moskovski vladari pravovremeno uklonili sve elemente zaslužne za agoniju zemlje tijekom *vremena smutnje*, pri čemu u nametanju svoje volje nisu birali sredstva. Ovakav beskompromisni pristup vladanju pretvorio je tijekom 17. stoljećariječ cara u riječ božju, što se, unatoč strahovitoj patnji podanika Moskve, dugoročno pokazalo iznimno uspješnom praksom. Uostalom, za Ruse, naviknute na ekstreme, konačni rezultat oduvijek je bio jedino mjerilo uspjeha.

Gledano iz današnje perspektive, propadanje Poljsko-Litavske Unije bilo je daleko manje neočekivano od uspona Rusije, no to ne umanjuje činjenicu da je nagli pad nekadašnjeg giganta vjerojatno najekstremniji primjer gubitka moći u posljednjih petsto godina europske povijesti. Anarhija unutar Poljske i Litve dovela je tijekom 17. stoljeća do rasapa zemlje na svim razinama, pri čemu se *Rzeczpospolita*, potpuno suprotno od Rusije, nikada nije uspjela oporaviti od *Potopa*, vlastite verzije *vremena smutnje*.

Glavnu ulogu u ovakvom razvoju događaja imala je arogancija šljahte, čije je perverzno inzistiranje na *slobodi* u potpunosti onemogućilo *Rzeczpospoliti* da se prilagodi novonastalim okolnostima i tako barem djelomično očuva svoj utjecaj u istočnoj polovici kontinenta. Uvjerenost u vlastitu moralnu superiornost bit će odlika poljskog i litavskog plemstva i u 18. stoljeću, sve dok tri podjele Poljske i nestanak države s karte Europe *slobodu* ne zamjene *ropstvom*.

Sudbinu Ukrajine u drugoj polovici 17. stoljeća odlikuje proturječan spoj istovremenog uspjeha i tragedije, pri čemu, za razliku od *Rzeczpospolite* i njezine šljahte, njeno potpadanje pod rusku vlast nije isključivi rezultat unutarnjepolitičkih čimbenika. Suočeni s provalama Tatara, nasiljem poljskih magnata, ambicijama Moskve i invazijom Osmanlija, Kozaci su potvrdili svoj

status iznimnih ratnika, no nedostatak jasnije strukture i još više, jasnije ideje o smjeru razvoja Ukrajine na koncu je Kozake stajao nezavisnosti.

Ratovi iz druge polovice 17. stoljeća i *Vječni mir* kojim su rezultirali označili su početak trostoljetne ruske dominacije nad prostorom istočne Europe, pri čemu su veći dio tog perioda i Poljska i Ukrajina bile izravno podvrgnute razornoj snazi ruske države. Koristeći se nasiljem, rusifikacijom i političkim cinizmom, Rusija je, bez obzira na ideološke promjene, nastavila s provođenjem autokratske vlasti nad svojim susjedima, pri čemu je tek pad Željezne zavjese Poljskoj i Ukrajini osigurao političku samostalnost. Međutim, samostalnost nije značila i prestanak ruskog utjecaja, a nagnječenja koje je težina Rusije ostavila na Poljskoj i Ukrajini uvelike oblikuju i suvremene političke procese u istočnoj Europi. Posebno to vrijedi za Ukrajinu, pred čije je stanovništvo u trenutku nastavka ovog rada ponovo stavljen težak izbor, a posljedice tog izbora, kao niti 1654. godine, neće biti rezultat isključivo unutarnjepolitičkih čimbenika.

6. LITERATURA

1. Davies, Norman (1982): *God's playground - A history of Poland; volume I*, New York: Columbia University Press
2. Gieysztor, A. (et al.)(1979): *History of Poland*, Warszawa: PWN
3. Gorinov, M.M. et al. (2001): *Istorija Rossii s drevnejših vremen do konca XX veka*, Moskva: DROFA
4. Gruševskij, Mihail (2006): *Istorija Ukrainy s predloženijami i dopolnienijami*, Doneck: BAO
5. Hosking, Geoffrey (1997): *Russia - people and empire 1552 – 191*, Cambridge, MA: Harvard University Press
6. Hosking, Geoffrey (2001): *Russia and the Russians; a history*, Cambridge, MA: The Belknap Press of HUP
7. Pritsak, Omeljan; Reshetar, John S.: *Ukraine and the Dialects of Nation-Building // Slavic Review XXII, No.2* (1963); str. 5 - 36

8. Reddaway, W.F. (et al.) (1950): *The Cambridge history of Poland(to 1696*, Cambridge: Cambridge University Press
9. Riasanovsky, Nicholas (2000): *A history of Russia*, NY, Oxford: Oxford University Press
10. Saharov, A.N. (et al.) (1999): *Istorija vnešnej politiki Rossii - konec XV - XVII vek (ot sverždenja ordynskogo iga do Severnoy vojni)*, Moskva: Meždunarodnie otnošenija
11. Sulima-Kamiński, Andrzej (1993): *Republic vs. Autocracy - Poland-Lithuania and Russia 1686 – 1697*, Cambridge, MA: Harvard University Press
12. Zamoyski, Adam (1993): *The Polish way - athousand years history of Poles and their culture*, New York: Hippocrene Press